ਜੂਨ 1977

੧/-

ਘੁਗੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਿਕਰੇ ਲੁਕੇ ਪਏ,
ਗਿਰਝਾਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖੇ ਨੇ ਆਦਮੀ

ਕਲਾਸਕੀ ਸਾਹਿਤ

ਧਰਤੀ :

ਜਗਤ ਹੋਂਦ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਰਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਅੱਗ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਝੱਗ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ, ਜੋ ਦਹੀਂ ਵਾਂਗ ਜੰਮ ਗਈ ਤੇ ਅੱਗ ਦੀ ਗਰਮੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਠੋਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ।

ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ :

ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੋਰ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ ਹੋਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਗਿਆਨੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪਸ਼ੂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਅਗਿਆਨੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਕ ਪਸ਼ੂ ਚੋਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਗਰ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂ ਚੋਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ ? ਬਸ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਪਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਤ੍ਰਭਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨ ਕਰਕੇ, ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾ ਤਿਆਗ ਦੇਣ।

ਅੰਤਰਯਾਮੀ :

ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਤੁਹਾਡੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਇਹੀ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹੈ।

(ਉੱਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚੋਂ)

ਮਾਸਕ **ਵਰਿਆਮ** ਜੂਨ 1977

ਜਿਲਦ ਨੰ: 2 ਅੰਕ ਨੰ: 8

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮਿਤੀ 13-6-77

ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ : ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ : 1 ਰੁਪਿਆ

ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ ਦੇਸ : 12 ਰੁਪਏ

,, ,, ਵਿਦੇਸ਼ : 30 ਰੁਪਏ (ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ)

ਲਾਈਫ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ : 200 ਰੁਪਏ

ਵਰਿਆਮ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਲਈ ਪਰਵਾਨ

'ਵਰਿਆਮ' ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪਤਰ ਨੰਬਰ 3/1-77-ਐਡੀਟਰਚ, ਮਿਤੀ 2-3-77 ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ।

ਦਫਤਰ ਦਾ ਪਤਾ :
ਮਾਸਕ ਵਰਿਆਮ,
ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਰੋਡ
ਜਲੰਧਰ—144001,
ਫੋਨ : 2504 ਪੀ. ਪੀ.

Office Address :
WARIAM
(Punjabi Monthly)
Ladowali Road
Jullundur-144001
Phone : 2504 P.P.

ਦੋ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ

— ਕੁਲਵੰਤ ਜਗਰਾਉਂ

ਸਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਿਰੀਉਂ ਫੜੇ ਬਗ਼ੈਰ।
ਜਿੱਤਿਆ ਨਾ ਜਾਣਾ ਬਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਲੜੇ ਬਗ਼ੈਰ।
ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵਿਆਂ ਨੇ ਕੀ ਕਰਨਾਂ ਹੈ ਚਾਨਣਾ ?
ਮੁੱਕਣਾ ਨਹੀਂ ਹਨੇਰ ਨੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹੇ ਬਗ਼ੈਰ।
ਬੈਠ ਕੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਸੋਚਦੇ ਤੁਸੀਂ ?
ਜਾਵੋਗੇ ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਕਿੰਝ ਦਰਿਆ ਤਰੇ ਬਗ਼ੈਰ।
ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਤਪਦੀ ਧਰਤ ਨੂੰ ਕਿਣ ਮਿਣ ਕੀ ਠਾਰਨੈਂ ?
ਮੁਕਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਔੜ ਇਹ ਖੁਲ ਕੇ ਵਰ੍ਹੇ ਬਗ਼ੈਰ।
ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਸੋਚ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕੀ ਇਲਾਜ ?
ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਕਣੀ ਪੀੜ ਨਾ ਪੀੜਾਂ ਜਰੇ ਬਗ਼ੈਰ।
ਸੂਝ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਿਰੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ
ਬਦਲਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰੇ ਬਗ਼ੈਰ।
ਸੂਰਜ ਸਿਤਾਰੇ ਚੰਦ ਸਭ ਵੰਡਦੇ ਨੇ ਰੋਸ਼ਨੀ
ਕਾਲਖ ਮਿਟੇ ਨਾ ਮਨ ਦੀ ਪਰ ਦਿਲ ਦੇ ਜਗੇ ਬਗ਼ੈਰ।
ਮੰਨਿਆਂ ਕਿ ਖੁਲ੍ਹੀ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੁਕਾਮ ਹੈ
ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਗਲ ਪਰ ਸ਼ਿਅਰੀਂ ਜੜੇ ਬਗ਼ੈਰ।

—0—

ਕੀ ਪੁਛਦੇ ਹੋ ਦਰਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ।
ਸੁੱਕੇ ਪਤਿਆਂ ਚਰਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ।
ਪਿਆਰ 'ਚ ਪੁਗਣਾ ਜਿੰਦ ਵਾਰ ਕੇ
ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗਲ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ।
ਪਾ ਕੇ ਪਿਆਰ ਗਵਾਇਆ ਕਿੱਦਾਂ ?
ਪੱਠੀਆਂ ਪਈਆਂ ਨਰਦਾਂ ਦੀ ਗਲ।
ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਗਲ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਰਗੀ,
ਗ਼ੈਰਾਂ ਦੀ ਗਲ, ਕਰਦਾਂ ਦੀ ਗਲ।
ਉਸ ਪੱਥਰ ਕਿਉਂ ਕੇਰੇ ਹੰਝੂ ?
ਛੇੜੀ ਜਦ ਮੈਂ ਦਰਦਾਂ ਦੀ ਗਲ।
ਹਰ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ,
ਰਿਸ਼ਵਤ ਫਾਈਲਾਂ ਫਰਦਾਂ ਦੀ ਗਲ

702/11 ਫੀਲਡ ਗੰਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

—0—

ਗ਼ਜ਼ਲ

— ਤਰਸੇਮ 'ਜੰਡਿਆਲਵੀ'

ਥਾਂ ਥਾਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਛਿੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਹਾਲ ਦੀਆਂ।
ਜਦ ਤੋਂ ਤੰਦਾਂ ਟੁਟੀਆਂ ਮੁਹ ਦੇ ਜਾਲ਼ ਦੀਆਂ।
ਨਕਲੀ ਜੋਬਨ ਜਦ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਵਿਚ ਨ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ;
ਬੋਦੇ ਤਨ ਤੋਂ ਪਰਤਾਂ ਲਹਿਣ ਗੁਲਾਲ ਦੀਆਂ।
ਰੁਕ ਚੁੱਕੇ ਪਾਣੀ 'ਚੋਂ ਬਦਬੂ ਆਉਣੀ ਸੀ;
ਜੇਕਰ ਲਹਿਰਾਂ ਆ ਕੇ ਨਾ ਹੰਗਾਲ ਦੀਆਂ।
ਉਹ ਤਾਂ ਢੇਰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਰਚਦਾ ਹੈ;
ਫਿਰ ਵੀ ਭੁੱਲਾਂ ਕਰ ਜਾਂਦੈ ਸੁਰਤਾਲ ਦੀਆਂ।
ਚਿੜੀਆਂ ਝੁੰਡ ਬਨਾ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮ ਬਾਜਾਂ ਨੂੰ;
ਬੈਠ ਉਚੇਰੇ ਥੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਲਦੀਆਂ।
ਕੂਲੇ ਪੈਰ ਤੁਰੇ ਨੇ ਜਦ ਵੀ ਸੂਲਾਂ ਤੇ;
ਗੂੰਜਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਭੁਚਾਲ ਦੀਆਂ।

—0—

ਗੀਤ

ਮਹਿੰਦਰ ਰਾਮਪੁਰੀ

ਚੱਲ ਨੀ ਜ਼ਿੰਦੜੀਏ ! ਚੱਲ ਅੜੀਏ !
ਨੀ, ਅੱਜ ਰੁੱਸੇ ਹੋਏ ਮਿਤਰ ਮਨਾਈਏ
ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਰੋਸਿਆਂ ਦੇ, ਮਾਸ ਖੋਰੇ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ
ਕਾਲਜੇ ਦੇ ਛਿੱਛਰੇ ਖੁਆਈਏ ॥

ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਮੋਹਦਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛੀਏ
ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਹੋਈਆਂ ਕੀ ਖੁਨਾਮੀਆਂ।
ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਚਿੱਤ ਕਰੇ ਸਾਨੂੰ ਉਗਰਾਹ ਲਵੇ
ਅਸੀਂ ਤੇ ਹਾਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ।
ਉਹ ਸਾਡੇ ਹਾਸਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੀਏ
ਚੱਲ ਉਹਤੋਂ ਮੁਸਕਣਾ ਲਿਆਈਏ ॥
ਚੱਲ ਨੀ ਜਿੰਦੜੀਏ......

ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਈਆਂ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਲੀਕਰਾਂ
ਚਲ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖੀਏ ਵਿਖਾ ਲਈਏ।
ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਿਓਂ ਉਤਾਰ ਕੇ
ਚਾਰ ਪਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਹੰਡਾ ਲਈਏ।
ਵਿਸ ਭਰੇ ਹਾਉਕਿਆਂ ਦੇ ਜੀਭ ਤੇ ਸਪੋਲੀਏ
ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਕਾਸਤੋਂ ਲੜਾਈਏ ॥
ਚਲ ਨੀ ਜਿੰਦੜੀਏ.........

ਤੋੜ ਕੇ ਕਪਾਹ ਦਾ ਫੁੱਲ ਉਹਦੇ ਵਾਲੀਂ ਟੁੰਗੀਏ
ਭੂੰਨ ਭੂੰਨ ਦੋਧੜੇ ਚਬਾਵੀਏ।
ਬਾਜਰੇ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਰ ਭੋਰ ਥੁੱਲੀਆਂ ਤੇ
ਰੋਸਿਆਂ ਦਾ ਬਾਲ ਪਰਚਾਵੀਏ।
ਵੱਖੀਆਂ 'ਚ ਕੱਢ ਉਹਦੇ ਮਾਫੀਆਂ ਦੀ ਕੁਤਕੁਤੀ
ਮੱਲੋ ਮੱਲੀ ਹਾਸੜਾਂ ਪੁਆਈਏ ॥
ਚੱਲ ਨੀ ਜਿੰਦੜੀਏ......

—0—

ਉਹ

—ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ

ਅੱਖੀਆਂ ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ
ਯਾਰ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣਾ
ਹਰ ਗੱਲ 'ਚ ਕਹਾਵਤ ਵਰਤਦਾ
ਕਦੇ ਕਹਿੰਦਾ,
ਫਿਕਰ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਏਂ ਯਾਰ
ਲੂਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਮਾਦ
ਆਪਣੇ ਕੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ
ਸਿਰਫ ਤੀਲੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਹੈ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ

ਕਦੇ ਆਖੇ;
ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ
ਸੱਪ ਦੀ ਜਦ ਮੌਤ ਆਉਂਦੀ
ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ
ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਦਾਸੀ
ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸ਼ਾਮ-ਰੰਗੇ ਰੰਗ ਵਾਗੂੰ ਜਾਪਦੀ
ਮੈਂ ਆਖਦਾ,
ਛੱਡ ਯਾਰਾ
ਕੀ ਪਿਆ ਪਾਉਨਾਂ ਏਂ ਬਾਤਾਂ ਬੀਤੀਆਂ
ਕੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਏਂ ਕਹਾਉਤਾਂ ਬੁੱਸੀਆਂ

ਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ
ਵਾਲ ਮਥੇ ਦੇ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਝਟਕਦਾ
ਤੇ ਆਖਦਾ;
ਦੱਸ ਖਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਯਾਰ
ਦਰਦ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਅੰਦਰ
ਕੀ ਭਲਾ ਤੇਰੀ ਉਦਾਸੀ ਕਰੇਗੀ,
ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ
ਇਸ ਖ਼ਲਾ ਨੂੰ ਭਰੇਗੀ।
ਤੁਹਮਤਾਂ ਊਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ
ਉਡਦਾ ਫਿਰਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ
ਯਾਦ ਏ ਉਹ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ
ਚੰਨ ਉੱਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਥੁੱਕਦਾ ਏ
ਮੂੰਹ ਦੇ ਉੱਤੇ ਆਣ ਪੈਂਦਾ।

ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ
ਕੀੜੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ
ਖੰਭ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੇ।
ਮੈਂ ਕਦੇ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਉਹਨੂੰ ਆਖਦਾ
ਕੀ ਭਲਾ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਉਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦਹੁਰਾਈ ਜਾਣ ਦਾ
ਦੱਸ ਲਾਭ ਹੈ

ਗਲ ਸੁਣਦਾ
ਬਿਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਚਾਉਂਦਾ
ਉਂਗਲਾਂ ਦਾ ਨਾਚ ਕਰਦਾ
ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ
ਆਖਦਾ;
ਇਹ ਕਹਾਉਂਤਾਂ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ
ਉਮਰ ਲਗਦੀ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ।

(ਸਬ-ਜੇਲ ਕਪੂਰਥਲਾ)

ਪਿੰਡ ਫੱਤੂ ਚੱਕ (ਦਿਲਵਾਂ-ਕਪੂਰਥਲਾ)

—0—

ਚੋਰ

—ਪ੍ਰੀਤਮ ਬੇਲੀ

ਬੜੀ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਏ,
ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹਾਂ
ਪਰ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਚੋਰ ਵਾਂਗ
ਦਿਲ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਏ
ਕਦੇ ਕੋਈ ਕੰਡਾ ਚੁੱਭੇ.
ਤਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਏ.
"ਓਈ ਰੱਬਾ !"
ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ,
"ਰੱਬਾ !
ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਚੋਰੀ ਦੀ ਆਦਤ ਏ ?"

—0—

ਯਾਦਾਂ

—ਪ੍ਰੀਤਮ ਬੇਲੀ

ਚੰਗੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਰੂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਉਗਦੀਆਂ ਹਨ ।
ਸਿਰ ਚੁਕੀ ।
ਤੇ ਮੰਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ
ਅੱਕ ਵਾਂਗ
ਆਪਣੇ ਹੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਲਦੀਆਂ
ਨੀਂਵੀਂ ਪਾਈ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ।
ਸਰੂ ਦੀ ਨੀਝ ਕਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ,
ਦੁਰਾਡੇ ਪਰਬਤਾਂ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਗਗਨ ਤੀਕ,
ਤੇ ਗਗਨ ਤੋਂ ਲਹਿ ਕੇ
ਦੂਰ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮਚਲਦੀਆਂ
ਨਿਰਮਲ ਨਦੀਆਂ ਤੀਕ———
ਤੇ ਅੱਕ
ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਛਾਵੇਂ ਨੂੰ
ਡੰਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ !
ਮੰਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਅਕ
ਤਦ ਹੀ ਖਿਲਰਦਾ ਹੈ,
ਜਦ ਕਰਮ ਮੰਦੇ ਹੋਣ ।
ਚੰਗੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਸਰੂ
ਤਦ ਹੀ ਉਗਦੇ ਹਨ,
ਜਦ ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ।

—0—

ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਲਗਣਾ

—ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਖੂਬੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਕਈ ਵਾਰ ਤਲਾਸ਼ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਆਦਤ ਹੋਵੇ, ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਚੰਗਾ-ਚੰਗਾ ਲਗਣ ਲਗ ਪਏ। ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵਧਾਣ ਲਈ ਉਠਣਾ ਬੈਠਣਾ, ਚਲਣਾ-ਫਿਰਨਾ, ਬੋਲ-ਚਾਲ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਵਧੀਆ ਹੋਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਵਲ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਜਿੰਨੀ ਉਦਾਰ, ਧਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸਨਿਮਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਓਨਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹ ਕਬੂਲਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦੇ ਤਲਬ-ਗਾਰ ਬੜੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਾਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁਹਣੀ ਅਦਾਅ, ਅਸਰਦਾਰ ਬੋਲ ਜਾਂ ਮਨ-ਮੋਹਣਾ ਵਿਹਾਰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਘਰ-ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਅਸੀਂ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਨੁਕਰਾਂ ਕੋਨੇ ਫਬਾਣ ਯੋਗ ਵਸਤਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਦਰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਵਧੀਆ ਇਨਸਾਨ ਹੋਣਗੇ ਜਾਂ ਵਖ ਵਖ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਉਘੜਵੀਂ ਖੂਬੀ ਹੋਵੇਗੀ. ਅਸਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਖੂਬੀ ਲਭਣੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਤਨ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਵੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਸਚਮੁਚ ਸਾਡਾ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੇ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ 'ਫੁੱਫੜ' ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਜਿਉਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ ਜਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ਬੋ ਜਿਹੀ ਪਸਰ ਗਈ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੂਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਐਸਾ ਕੁਝ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ, ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ, ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਕੱਥ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਣ, ਸੁਖ ਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣਾ-ਪਣ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਦਿਨ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਕਿਥੋਂ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਕਿੰਨੇ ਊਣੇ ਸਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕੁਛ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ ਨਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਅਦਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤੀ ਰਖਿਆ।

ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਕਰੀਬ ਪੌਣਾ ਘੰਟਾਂ, ਉਹ ਜਾਗਿਆ ਅਤੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਚ ਚੁਪ ਕੀਤੀਆਂ ਦੋ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈ ਕੇ ਉਠਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰੇ ਮੈਂ ਹੀ ਪਿਆ। ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਓ ਸੂ: "ਫੁੱਫੜ ਜੀ, ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ!" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੂਜੇ ਬਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜਗਾਣ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਠਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਚੁਪ ਕੀਤਿਆਂ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਬਾਹਰੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ: "ਭੂਆ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਬਾਲਟੀ ਤੇ ਸਾਬਣ ਦੱਸੋ, ਮੈਂ ਨਹਾ ਲਵਾਂ।" ਭੂਆ ਜੀ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ

ਪਾਣੀ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ : "ਤੁਸੀ ਵੱਡੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਭਰੋ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਆਵੇਗੀ ? ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰੋ ।" ਸਵੇਰੇ ਉਠਦਿਆਂ ਹੀ ਜਦ ਉਹ ਟੱਟੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਡੋਲ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ : "ਬਾਹਰ ਆਡਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਹੈ।" ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਡੋਲ ਫੜ-ਦਿਆਂ ਇਕ ਬੜੀ ਮੁਨਾਸਬ ਗੱਲ ਕਹੀ : "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਾ ਸੁਹਣਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਆਡਾਂ ਖਾਲਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਹਿ ਕੇ ਹੱਥ ਧੋਂਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਡੋਲ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਹੈ।"

ਕੁਰਸੀ ਜਾਂ ਮੰਜੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਗਿਆਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੈਠਾਂਦਾ। ਗੱਲ ਕੀ ਹਰ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਉਹ ਵਡਿਆਂ ਦੇ ਹਿਸੇ ਪਾਂਦਾ। ਰੋਟੀ ਆਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲਗਾ : "ਫੁਫੜ ਜੀ, ਪਹਿਲੀ ਗਰਾਹੀ ਤੁਸੀਂ ਤੋੜੋ, ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸੁਆਦ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ।" ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਹਰ ਗਲ ਤੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਉਹਦੀਆਂ ਅੰਦਾਵਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆਂ। ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੜਦਾ। ਸੱਜੇ ਹਥ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਤੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਗਲਾਸ ਉਠਾਂਦਾ ਤੇ ਚੀਚੀ ਉਂਗਲੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਅਛੂਹ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗਰਾਹੀਆਂ ਤੇ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਮੀਟੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਚਬਾ ਚਬਾ ਕੇ ਨਿਗਲਦਾ। ਥਾਲੀ ਵਿਚਲੀ ਹਰ ਵਸਤ ਤੇ ਕੌਲੀਆਂ ਚੋਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਲ ਕੇ ਅਤੇ ਤਰਤੀਬ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਖਾ-ਮੁਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੂਠੇ ਬਰਤਨ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਲਗਦੇ। ਥਾਲੀ ਕੌਲੀਆਂ, ਗਲਾਸ —ਸਾਰੇ ਬਰਤਨ ਉਸ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਬੁਰਕੀਆਂ ਨਾਲ ਸੁਥਰੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਤਣ ਉਠਾਣ ਲਗਿਆਂ ਉਹ ਕੋਝੇ ਨਾ ਲਗਣ।

ਰੋਟੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਹੱਥ ਧੋਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਕ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਵਾਇਆ। ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੁਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਇਆ ਤੇ ਧੋਤੀ ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਦੰਦ ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬਾਹਰ ਫੁਰਕੜਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਤੁਪਕਾ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਣ ਨਾ ਦਿਤਾ।

ਉਹਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਫਤ ਵੀ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਖੇਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹਦੀ ਪੱਗ, ਉਹਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਹਜ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਧਿਆਨ ਭਰੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸੁਆਦ ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਉਮਗਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਪੁਛ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਸੰਕੋਚਦਿਆਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ : "ਅਸਲ ਵਿਚ ਫੁਫੜ ਜੀ, ਮੈਂ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਗਾਹਕ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਜੈਸੇ ਸਿਆਣੇ ਬਜ਼ੁ-ਰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ, ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ, ਕਿਹੜੀ ਹਰਕਤ, ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੁ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਸੁਹਣੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਓਹੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ : "ਤੂੰ ਤਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗੁਥਲਾ ਬਣ ਗਿਐਂ।" "ਕਿੱਥੇ ਜੀ, ਫੁੱਫੜ ਜੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਏਨਾ ਕੁਝ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹ ਫੁਲ ਚੁਣਦਾ ਫਿਰੇ ਤਾਂ ਮੁੱਕਣ ਤਕ ਨਾ—ਪਰ ਆਪ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹੋਣ ਓਨਾ ਹੀ ਉਹ ਅਮੀਰ ਜਾਪੇਗਾ।" "ਕਾਕਾ, ਕੀ ਤੂੰ ਵਿੰਹਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਗੁਣ ਪਕੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈਂ ?" "ਨਹੀਂ ਜੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਲਭਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਹਰਕਤ ਜਾਂ ਗੱਲ ਇਹਦੀ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਕਲਿਆਂ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਹਰਕਤ ਜਾਂ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਤਕ ਉਹੋ ਚੀਜ਼ ਮੇਰੀ ਆਦਤ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਫੇਰੀ ਨਹੁੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਖਾਸ ਗੁਲਾਈ ਵਿਚ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਜੁੱਤੀ ਦੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੱਡੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ "ਭੈਣ ਜੀ ਭੈਣ ਜੀ" ਕਰਦਾ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪਾਕੇ, ਮੁਹੱਜ਼ਬ ਲਤੀਫ਼ੇ ਸੁਣਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਖੇੜਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਫੁਲਝੜੀ ਬਖੇਰ ਛਡਦਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਹਰ

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੋਖਿਆਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥ ਦਾ ਸੁਖਾਵਾਂ-ਪਣ ਵੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ, ਚੀਜ਼ ਫੜਾਂਦਾ, ਪਿਛੇ ਹਟਦਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹ 'ਧਨਵਾਦ' 'ਸ਼ੁਕਰੀਆ' ਜਾਂ "ਥੈਂਕਿਊ" ਕਹਿਣੋਂ ਨਾ ਭੁਲਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਰਿਹਾ, ਸਾਡੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜੁੱਤੀਆਂ-ਚੱਪਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੋਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਅਟੈਚੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪੋਸ਼ ਇਕ ਸਹਜ ਵਿਚ ਹੋ ਗਏ। ਗੱਲ ਕੀ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁਨਾਸਬ ਜਗਹ ਮਿਲ ਗਈ। ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਲਭਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਕਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।

ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ, ਉਠ ਕੇ ਅਗੇ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਓ ਸੂ: "ਸਚਮੁਚ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੋ!" ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਸੀ। ਜਾਣ ਲਗਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਝਾਕ ਕੇ, ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਦੋ ਪਿਆਰੇ ਬੋਲ ਆਖੇ: 'ਦੋ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਏਨੀ ਮੌਜ ਨਾਲ ਬਿਤਾਏ ਨੇ ਕਿ ਕਦੇ ਭੁੱਲਣੇ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖਿਮਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ—ਮੁੰਡਾ ਖੁੰਡਾ ਹਾਂ ਨ, ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰੇ, ਮੇਰੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।"

ਉਹ ਤੁਰ ਗਿਆ ਟਾ-ਟਾ ਕਰਦਾ ਪਰ ਸਾਡਾ ਮਨ ਮੋਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਪਿਛੋ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸੁੰਨਾ-ਸੁੰਨਾ ਲੱਗਾ। ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਹੋਈ ਤੇ ਫੇਰ ਬੱਸ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਐਸੇ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਚੱਜ ਨੂੰ ਜਾਂ ਰਤੀ ਭਰ ਉਚੇਚ ਨੂੰ "ਵਾਧੂ" ਤੇ "ਵਖਾਵਾ" ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ—ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਅੱਜ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੋਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਖਾਵਾ ਹੈ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਆਦਰ ਭਰੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਬੈਠ ਗਈ ਹੈ, ਪਿੰਡ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਸੁੰਦਰ-ਸੁੰਦਰ ਤਲੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਕਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਓਹਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆਂ ਕੇਲੇ ਦੇ ਬੂਟੇ, ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਫਿਰੇ ਪਰੋਲੇ ਤੇ ਅੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰੀਨੇ ਨਾਲ ਟਿਕਾਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀਲ ਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮੈਲੇ ਕੋਨੇ ਦੀ ਟੋਹ ਵਿਚ ਸਾਂ ਪਰ ਉਥੇ ਤਾਂ ਰਸੋਈ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਦਾਦ ਨੂੰ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਚੌਕੇ ਨੂੰ ਪਰੋਲਾ ਫਿਰ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਕਦੇ ਬਲੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬਾਲਣ ਵੀ, ਇਕ ਢੰਗ ਦਾ, ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਸਜਿਆ ਸੁਹਲ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਿਆਂ ਮਾਲਕਣ ਲਈ ਹੱਸ ਹੱਸ ਬਲ ਜਾਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਜਾਪਦਾ।

ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ ਨੇ ਸਵੇਰੇ 4 ਵਜੇ ਬਿਸਤਰਾ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ। ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਨੀ। ਫਿਰ ਰੀਝ ਨਾਲ ਨਹਾਣਾ। ਸਾਦਾ, ਸੁਥਰੇ, ਤਾਜ਼ਾ ਧੁਪੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਣੇ। ਅਤੇ ਸਵਰੇ ਦੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਚੁਪ ਕੀਤਿਆਂ (ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ) ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਬੁਹਾਰੀ ਫੇਰਨਾ। ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟੀਂਡਾਂ, ਟਰੰਕਾਂ, ਮੰਜਿਆਂ ਪਲੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੁਥਰੀ ਟਾਕੀ ਨਾਲ ਝਾੜਨਾ ਪੂੰਝਣਾ। ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨਾਲ "ਜੀ-ਜੀ" ਕਰ ਕੇ ਬੋਲਣਾ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆਂ ਵਲ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ। ਨੀਵੀਂ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਅਵਾਜ਼। ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਏਨੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਕਿ ਤੁੱਛ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਧੀਆ ਹੋਣ ਦੇ ਭਾਉਲੇ ਪੈਣ ਲਗ ਪੈਣੇ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਸੋਚਦੇ ਤੇ ਬਦਲੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਰ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਪਾਸ ਆਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਭੇਤ ਤੇ ਪਰਦੇ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨਾਲ

ਕਰਕੇ ਦਿੱਤ ਹੌਲਾ ਕਰਦੀਆਂ । ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਭੇਤ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾਂ ਨਿਕਲੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭੇਤ ਉਹਦੇ ਪਾਸ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਬਦੋ ਬਦੀ ਇਕਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਹੇਠਲੀ ਜਗਹ ਸਾਦਾ ਤੇ ਸੁਥਰੀ – ਗੋਹਾ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੂੜੀ ਤੇ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਧਾਰਾਂ ਚੁਆਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਪੈਣਾ ਤੇ ਮਾਲਕਣ ਦੀ ਛੁਹ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਥੋੜੇ ਜਿੰਨੇ ਸਾਬਣ, ਲਾਜਵਰ ਤੇ ਟਿਨੋਪਾਲ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਟਿਆਈ ਰਖਣਾ। ਏਥੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਕਣੇ ਪਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਜਾਚ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਤੇ ਸੁਕਣੇ ਪਏ ਕਪੜੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਰੀ ਲੋਕ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਪਦੇ। ਉਸਦੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਸ਼ੌਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫੁਲ ਲਗਾ ਕੇ ਰਖਣੇ ਵੀ ਇਕ ਰੀਝ ਸੀ। ਹਰ ਮੌਸਮ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਉਹਨੂੰ ਨਾਂ ਯਾਦ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਤੇ ਫਬਦੀ ਚੀਜ਼ ਵੇਖ ਲੈਂਦੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰਮੈਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੇ ਏਨਾ ਕੁ ਵੀ ਸੁਆਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜੀਵਿਆ ਹੀ ਨਾਂ ਜਾਵੇ।

ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਕਫ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਣ ਦੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਵਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ।

ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਜਚਿਆ ਹੈ ਓਥੇ ਓਥੇ ਹੀ ਇਕ ਗੱਲ ਸਭ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਵੇਖੀ ਹੈ: ਵਧੀਆ ਦਿਸਣ ਦੀ ਰੀਝ। ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਚੰਗੀ ਆਦਤ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਅਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਲਉ ਇਕ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਵੇਖੋ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਆਉਂਦਾ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਦੋ ਬੂੰਦਾਂ ਰੂਹ ਕਿਉੜੇ ਦੀਆਂ ਪਾ ਦਿੰਦੀ। ਉਹ ਦੱਸਦੀ: ਇਹ ਕੋਈ ਮਹਿੰਗੀ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਲਿਆਂਦੀ ਬੋਤਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਕੱਢ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਵਲ ਉਚੇਚ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਂਦਾ। ਕਿਆ ਪਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਇਕ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਦੱਸੀ : ਜ਼ਿਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਡੀ ਮਰਜੀ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਹਰ ਗੱਲ ਜਾਂ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਪੱਖ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸੁਖਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਰਵਿਆਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ (ਸਰਸਾ) ਜਾਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਉਠਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਲ ਗਏ। ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਉਹ ਨਹਾਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨ੍ਹਾਂ ਕੇਸਾਂ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਕੰਘਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਜਾਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ ਸੁਥਰੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨ ਟਿਚਨ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਚਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਉਹ 82 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਕ ਕੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਂਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ 20-25 ਸਾਲ ਹੋਰ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬਲ ਮਿਲ ਗਿਆ (ਅਜ ਮੈਂ ਪੌਣੀ ਸਦੀਓਂ ਦਸ ਸਾਲ ਹੀ ਘੱਟ ਹਾਂ)।

ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਇਕ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਹੈ: ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਛਾਣੀਏ, ਆਪਣੀ ਕਦਰ ਆਪ ਕਰੀਏ। ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਸੁਪਨੇ ਸਿਰਜੀਏ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੀਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਕਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਈਏ। ●

ਵਾਰਤਾ ਇਕ ਨਵੀਂ

ਸੰਗੀਤ ਬਨਾਮ ਘੁੰਗਰੂ

—ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ

1933 ਦਾ ਸਾਲ

ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਸੂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਮੇਲਨ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ੈਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟਿੱਬਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਭਾਈ ਲਾਲ ਨੇ ਜਿਤਿਆ ਸੀ। ਤੀਸਰੇ ਵਿਜੇਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ 'ਚੋਂ ਲਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਉਪਰਾਲਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਖਸ਼ਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚਵਿੰਡਾ ਤੇ ਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਕਰਿਸ਼ਨਾ ਰਾਓ ਗਵਾਲੀਅਰ ਜਿਹੇ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਹ ਸਨਮਾਨ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਪਰ 1933 ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਅਨੂਠਾ ਸਮਾਰੋਹ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਚੋਂ ਕਈ ਧੁਰੰਧਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਤਾਨਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਿਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਦਸਿਆ ਸੀ।

ਸਮਾਰੋਹ ਖਤਮ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾ, ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਇਨਾਮ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪਾਰਖੂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਵਾਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲੇ ਤਬੇਲੇ ਵਿਚ ਗਏ। ਇਕ ਇਕ ਗਊ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਥਾਪੜੀ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਦਰਜਨ ਗਊਆਂ ਛਾਂਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ—"ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗਲੀਂ ਘੁੰਗਰੂ ਬੰਨ੍ਹੋ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਚਲਣ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੇ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਗਊਆਂ ਸਿਰਫ ਦੁੱਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੁਰ, ਇਕ ਲੈਅ ਵਿਚ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ 'ਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਗਊਆਂ ਬਾਰਾਂ ਚੰਗੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਉਹ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਡਿਉੜੀ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਅਗਾਂਹ ਭੱਠੇ ਕੋਲ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹ ਵਲ ਨੂੰ ਹੋ ਕੇ ਖੜੇ ਗਏ ਸਾਂ।

ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਗਊਆਂ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਸੜਕ ਵਲ ਨੂੰ ਧਰੂੰਹਦੇ। ਉਹ ਰੱਸੇ ਤੁੜਾ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਆਪਣੇ ਤਬੇਲੇ ਵਲ ਦੌੜਦੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸੀ ਪਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਗਊਆਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣਾ ਇਕ ਮੁਸੀਬਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ ਹਾਰ ਕੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਏ। ਬੋਲੇ—"ਮਹਾਰਾਜ! ਸਾਡਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਨਾ ਲਓ, ਆਪਣੀਆਂ ਗਊਆਂ ਸੰਭਾਲੋ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣਾ ਸਾਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਸਾਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗਲੀਂ ਬਝੇ ਘੁੰਗਰੂ ਦੇ ਦਿਓ। ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸਾਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।" ●

ਕਹਾਣੀ

ਜਵਾਬ ਤਲਬੀ

—ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ

ਮੈਨੂੰ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਕਿਸੇ ਡਰਿੰਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹਵਲਦਾਰ ਨੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਘੂਰਕੇ, ਨਾਪ ਤੋਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ।

'ਕੀ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖੀ ਹੈ ?'

'ਮੈਂ ਕਿਹਾ—ਹਾਂ !'

'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਅਦਬ ਲਿਖਦੇ ਹੋ ?'

'ਨਹੀਂ ! ਮੈਂ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਪਰ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ·

'ਫੇਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੀ ਤਕਲੀਫ ਸੀ

'ਤਕਲੀਫ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਵੀ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕ ਹੈ।'

'ਪਤਾ ਨਹੀਂ !' ਉਹਨੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਡਲੀ ਬਣਾਇਆ।

'ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, ਪ੍ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ।

ਹਵਲਦਾਰ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ —'ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਵਿਰੁਧ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ?'

'ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਵਿਰੁਧ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਕੇ ?'

'ਹਾਂ !'

'ਫੇਰ ਠੀਕ ਹੈ ! ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਰੁਧ ਕੰਮ।' ਮੇਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ।

ਹੁਣ ਹਵਲਦਾਰ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ —

'ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਫੌਰਨ ਮੰਨ ਗਏ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਿਥੋਂ ਸੁਰੂ ਹੁੰ ਤੇ ਕਿਥੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।'

'ਨਹੀਂ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,' ਉਸ ਕਿਹਾ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਚਿਥਕੇ !

'ਦੇਸ਼ ਵਿਰੁਧ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾ ਬਹੁਤਾ ਜਾਣਦੇ ਨੇ। 'ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਚੁ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਭ ਹੈ ?

ਇਕ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਤਨਾਉ ਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁਛਿਆ—

'ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿਉਂ ਗਿਆ ਹੈ ?'

ਹਵਲਦਾਰ ਫੇਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹਸਿਆ—

ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬੁਲਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।' ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਭਾਵਪੂਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਸੀ—ਉਸ ਚਮਕ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਜਹੀ ਕੋਈ ਕਿਰਣ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਈ, ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ—

'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।'

ਉਹ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਵੇਖਕੇ ਬੋਲਿਆ—'ਸਾਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਵਲੋਂ ਅਣ-ਲਿਖਿਆ ਆਦੇਸ਼ ਆਇਆ ਨੂੰ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਖਾਤਿਰ ਕੁਟਾਪਾ ਚਾੜਿਆ ਜਾਵੇ।'

'ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਵਿਰੁਧ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਖਾਤਰ ?' ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੂਰਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਵਿਰੁਧ ਨਾਰੇ ਉਸਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।

'ਕੀ ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਵਿਰੁਧ ਲਿਖਣ ਖਾਤਰ ਕੁਟਾਪਾ ?'

'ਹਾਂ!' ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਕਿਹਾ—'ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਅੰਦਰ ਪਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਣ।'

ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਕ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਹਿਕਹੇ ਭਰੇ ਨਾਅਰੇ ਨਾ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਅੰਦਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

'ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਅੰਦਰ ਪਾਉਣ 'ਚ ਬੜੇ ਐਕਸਪਰਟ ਹਾਂ।' ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ—'ਸਾਨੂੰ ਫਰੰਗੀ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿਖਾ ਗਏ ਸਨ।'......ਪਰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਨਿਸਚਿੰਤ ਵੇਖਕੇ ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ—

ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਜਿਸ ਉਲੂ ਬਾਟੇ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਤੇ ਖੂੰਖਾਰ ਸੋਸ਼ਲ ਵਰਕਰ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਆਸ਼ਨਾਈ ਹੈ......ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਡ ਭੰਨਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਡਾਂ ਦੀ ਮੁਰਮਤ ਕਰੀਏ......ਤਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਕੋਈ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਤੁਹਾਡੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਜਬਰ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਸਸਪੈਂਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।'

ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਕਹਿਕਹਾ ਲਾਇਆ...'ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਨੇ ਦਿਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਖਤ ਦੀ ਝਾੜ ਖਾਣੀ ਪਈ!'

ਅਗਲੇ ਪਲ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਦੰਦ ਕਰੀਚਣ ਲਗਾ—

'ਚੰਗਾ ਤੁਸੀਂ ਜਾਉ!' ਉਹਨੇ ਕਾਹਲਾ ਪੈਕੇ ਕਿਹਾ—ਮੈਂ ਇਕ ਦਮ ਉਠ ਖਲੋਤਾ। ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਬਿਲਕੁਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਮੇਜ਼ ਉਪਰ ਪਏ ਕਾਗਜ਼ ਏਧਰ ਉਧਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਟੁਰਨ ਲਗਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ—

'ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਇਹੋ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਥਾਣੇ ਚੋਂ ਹੱਡ ਤੁੜਵਾਕੇ ਆਏ ਹੋ......ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਡ ਭੰਨ ਦਿਆਂਗੇ...ਸਮਝੇ...। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕੀ ਹੋ ?'

—0—

ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ

—ਸਤਨਾਮ ਚਾਨਾ

ਸਤਨਾਮ ਚਾਨਾ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਪੂਰਬੀ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕਠ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵਜੋਂ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਬੋਲੀ 'ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਲਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ। —ਸੰਪਾਦਕ

ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵਨ ਅਭਿਆਂਸ ਮੇਰੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਇੰਝ ਲੰਘ ਤੁਰਿਆ ਜਿਵੇਂ ਦੂਰ ਵਸੰਦਾ ਸੱਜਨ ਅਚਨਕ ਵਿਹੜੇ ਆ ਵੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਦੋਸਤ, ਜਿਹੜਾ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਿਸਾਬਦਾਨ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਸਤਾ ਰਖਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਚੇ ਲਗਵਾ ਲਵੇ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਚਿੱਠੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਸਮੇਤ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ "ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾਂ ਉਥੇ ਸਭ ਲੋਕ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਸਲਾਹ ਦਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਦੂਹਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਨਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿਚਕਰਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਾ ਹੀ ਬਣਾਂ ਨਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੁਛ ਪਰਤੀਤ ਨਹੀਂ......।"

ਮੈਂ ਚਿੱਠੀ ਜੇਬ 'ਚ ਪਾ ਲਈ। ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਮੇਰੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਉੱਤਰ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਅੰਤਰ ਲਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਉਹ ਅਭੁੱਲ ਸੁਨਿਹਰੀ ਘੜੀਆਂ ਯਾਦ ਆ ਗਈਆਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰੱਜ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼। ਖੁਸ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀਵਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਮਾਣਮਤੇ ਪੈਰ ਥੋਚ ਥੋਚ ਟਿਕਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਸਾਂ ਵੀ ਉਥੋਂ ਦੀ ਫਰੀ ਜਰਮਨ ਯੂਥ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ। ਨਿਰਾਸ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਂ ਕਿ ਹਰ ਰੰਗੀਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਪਲ ਉਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਸਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਜਾਂ ਝੂਠਾ ਜਿਹਾ। ਮਨ ਉਪਰ ਕੁਝ ਵਾਪਰਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਹਿਸਾਸ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੁਰਲਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਰਾਉਣਾ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਣੀ ਮਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਰਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਦਲਾਂ ਨਾਲ ਕਲੋਲਾਂ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਬਰਲਿਨ ਦੇ ਝੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਮਨ ਝਟਪਟ ਬਰਲਿਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧੱਸ ਜਾਣ ਲਈ ਰੱਸੇ ਤੁੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਕਤਾਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਨੌਜੁਆਨ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਸਟਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੁਛਣ ਲਗਾ 'ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਮਿਹਿਮਾਨ ਹੋ ?'

"ਹਾਂ, ਮੈਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਐਫ. ਡੀ. ਜੇ. ਦੀ

ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ। ਨੌਜਆਨ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ ਹੈ ਓ ਹਾਂ ਮੈਂ ਪਛਾਣ ਗਿਆ ਸੀ।" ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਖ ਕਢਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਹਲਾ ਹੋਕੇ ਬਰਲਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਸਾਂ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਇਕ ਤਮੰਨਾ ਉਠੀ ਕਿ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਾਂ 'ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ।' ਪਰ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਕਾਹਲੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ ਕੁਝ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਹ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਥੋੜਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਸਾਹਮਣੇ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਬਣਿਆ ਖੁਲਾ ਟੈਕਸੀ ਸਟੈਂਡ ਟੈਕਸੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਮਿੰਟ, ਦੋ ਮਿੰਟ, ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਹਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਏਥੇ ਕੋਈ ਐਫ. ਡੀ. ਜੇ. ਦਾ ਦਫਤਰ ਜਾਂ ਵਲੰਟੀਅਰ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਮੋਢੇ ਛੰਡੇ ਅਤੇ ਬੇਬਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਝ ਹੀ ਉਪਰੋਥਲੀ ਮੈਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੂੰ ਜਾਂ ਹਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਰੰਗ ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਖੜੋ ਤਾਂ ਜਾਣ ਪਰ ਉੱਤਰ ਕੋਈ ਨਾ ਦੇਣ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ ਕਿ 'ਤੇਰੇ ਜੀ. ਡੀ. ਆਰ. ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ।' ਮੈਂ ਬੜਾ ਕੱਚਾ ਹੋਇਆ।

ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਫਰੀ ਜੇਰਮਨ ਯੂਥ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਆਸ ਲਾਹ ਬੈਠੇ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੇ ਚਕਰ ਕਾਰਨ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਮੈਂ ਟੈਕਸੀ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਗਲ ਕੀਤੀ ਉਸਨੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਵਲ ਫੇਰ ਕਰਾਂ ਪਰ ਗਲ ਨਾ ਬਣੇ। ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਔਖਾ ਹੋਕੇ ਵੀ ਬੁੱਤਾ ਨਾ ਸਰਿਆ ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੱਲ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬਧਤ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਪਈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਗਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿਤੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੈਗ ਦੀ ਫੋਲਾ ਫਰਾਲੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਕਢਿਆ ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿੱਲੀ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਸਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਟੈਕਸੀ ਇਨਚਾਰਜ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ। ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਉੱਚੀ ਦੇਣੀ ਚਲਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਦੋ ਲਫਜ਼ ਹੀ ਪੱਲੇ ਪਏ ਐਫ. ਡੀ. ਜੇ. ਅਤੇ ਪਾਰਲਾਮੈਂਟ (ਪਾਰਲਾਮੈਂਟ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਉਸਨੇ ਪਬਲਕ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵਲ ਗੌਹ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਗਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਿਤੋਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਰਮਨ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਟਟੋਲੀ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਕਾ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਢਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗਲ ਸਮਝਾਈ। ਉਹ ਉਚੀ ਉਚੀ ਹਸਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਜਰਮਨ ਸਿੱਕਾ ਕੱਢ ਕੇ ਮੇਰੀ ਹਥੇਲੀ ਉਪਰ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦਾ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾਇਆ। ਅਗੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਮੈਂ ਇਕ ਦਮ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉਤੇ ਰੁਲ ਰਿਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੈਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ। ਅੱਗੋਂ ਫਿਰ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਕਿ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦੀ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਟੈਕਸੀ ਇਨ-ਚਾਰਜ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਮੇਰੇ ਹਥੋਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ "ਤੂੰ ਬਸ ਝੁੱਡੂ ਦਾ ਝੁੱਡੂ

ਹੋ ਰਿਹਾ '' ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਟੈਕਸੀ ਇਨਚਾਰਜ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸਨੇ ਹਸਦਿਆਂ ਹਸਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਗਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਰਿਆ ਉਹ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਹਸੇ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਖੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਰਦ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਇਕ ਦਮ ਕਿਝ ਏਨਾ ਨਿੱਘਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਲੱਗੇ ਮੇਰੀ ਇਕੱਲ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ' ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਜਰਮਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸਾਂ ਜਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਗਲ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣ ਗਿਆ ਕਿ ਮਨੁਖਤਾ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਅੱਟੁਟ ਸਾਂਝ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਇੱਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਚੀਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਆਗਿਆਂ"। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੋਲੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦੀ।

ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਐਫ. ਡੀ. ਜੇ. (ਫਰੀ ਜਰਮਨ ਯੂਥ) ਦੇ 'ਜੀ ਆਇਆਂ ਦਫ਼ਤਰ' ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਟੈਕਸੀ ਇਨਚਾਰਜ ਚਾਅ ਵਿਚ ਚਿਲਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ' ਇੰਡੀਅਨ" ਲਫ਼ਜ਼ ਦੋ ਵਾਰ ਟਕਰਾਇਆ। ਦੋ ਨੀਲੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਗਭਰੂ ਵਲੰਟੀਅਰ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਝੁਕ ਕੇ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਦਫਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਡੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਇਧਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਾ ਆਵੇ।'

ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬਰਲਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ 'ਸਟੇਡਟ ਹੋਟਲ' ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਮਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਸਟੇਡਟ ਹੋਟਲ ਦੀ ਤੇਰਵੀਂ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਘਿਰਨਾ, ਹੰਕਾਰ, ਤਲਖੀ, ਪਿਆਰ ਹਲੀਮੀ ਧੀਰਜ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਲਛਣ ਹਨ ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਛਣਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਵਜ਼ਨ ਨੂੰ ਹਰਕਤਾਂ ਜਾਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਇਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਲਛਣਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾ ਲਏ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਮਤਲਬ ਰਖਦੇ ਹੋਣ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਘੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧਿਆ ਫੁਲਿਆ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਮੈਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁਕੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਦੋਸਤ। ਸਾਡੇ ਦੋ ਵਖਰੇ ਵਜੂਦ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਸਰੀਰਕ ਅੰਗ ਅਤੇ ਨੈਣਨਕਸ਼ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੋ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਈਏ, ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਸਕਦੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲਛਣ ਸਾਰੇ ਇਕ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।

ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਖਿਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਨੁੱਕਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਨੁੱਕਰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਘੁਮੀਂ ਜਾਣ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਟੈਕਸੀ ਇਨਚਾਰਜ ਨੂੰ ਆਖਦਾ, 'ਨਾਜਰਾ' ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਸਟੇਡਟ ਹੋਟਲ ਤੱਕ ਤਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਈਂ। ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੁਛਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ' ਬੱਲੇ ਓ ਤਾਊ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੇਂ ਮੇਮ ਵਰਗੀ ਤਾਈ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਰਾਂ 'ਡਾਕੀਅ ਘਰ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਨੋਟ ਜੂ ਫੜਾ ਜਾਂਦਾ।' ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਚੁੱਪ ਜਾਂ ਮੋਢੇ ਛੰਡਣ ਦੇ ਥਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ 'ਤਾਈ' (ਔਰਤ) ਨੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ, 'ਦਾਦੇ ਮਗੌਣਾ ਆ ਮਸ਼ਕਰਾ।' ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਵਾਈ ਗੱਲਾਂ ਹਕੀਕਤ ਕਿਝ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਏਥੇ ਜੀ ਡੀ. ਆਰ. ਵਿਚ 15 ਦਿਨ ਰਹਿਕੇ ਇਕ ਨਤੀਜੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ

ਠੀਹੇ-ਠੱਪੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਫਰੀ ਜਰਮਨ ਯੂਥ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ 60 ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਚੰਦ ਕੁ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੋਭਾਸ਼ੀਆਂ ਮਿੰਟ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਇਧਰ ਉਧਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਲਦੇ ਬੁਲਾਂ ਵਲ ਡੋਰ ਭੋਰ ਜਿਹਾ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਅਸਧਾਰਨ ਗਭਰੂ ਅਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਖਲੋਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਹਾਲ ਬੁਝਣ ਲਈ ਜਬਾਨ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੰਦੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਨੂੰ ਗਰੁਪ ਬਨਾ ਕੇ ਬਰਲਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੂਸਰੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਗਰੁਪ ਵਿਚ ਚਿੱਲੀ ਜ਼ਿੰਬਾਵੇ ਸੁਮਾਲੀਆ ਤੇ ਮੋਜ਼ਬੀਕ ਤੋਂ ਆਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਾਂ। ਜ਼ਿੰਬਾਵੇ ਅਤੇ ਸੁਮਾਲੀਆ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀ ਅੰਗਰੇਜੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਧੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ ਉਂਝ ਇਤਨੇ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਦੋਭਾਸ਼ਣ ਮੋਨਿਕ ਕੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਕਾਬਲ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਗਲ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਝ ਸਕਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗਲ ਠੀਕ ਠੀਕ ਦੂਸਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਾਂ।

ਖਾਣੇ ਦੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਐਫ. ਡੀ. ਜੇ. ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਦੋਸਤਾਨਾ ਮੀਟਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਬਾਵੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਖੂੰਖਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਘੁਲਾਟੀਏ ਵੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇੜ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਉਪਰ ਉਹ ਔਖਾ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਵਧੇਰੇ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ, ਅੱਗੇ ਤੋਂ, ਇਕ ਮੇਜ ਉਪਰ ਹੀ ਬੈਠਣ ਲਗ ਪਏ।

ਇਕ ਦਿਨ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਿਆਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ 'ਸਤਵਨ, ਹੇ ਸਤਵਾਨ'। (ਉਹ ਮੇਰਾ ਨਾ ਵਗਾੜ ਕੇ ਸਤਨਾਮ ਤੋਂ ਸਤਵਾਨ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ) ਮੈਂ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, "ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਗੀਤ ਆਉਂਦਾ ?", ਮੈਂ ਆਖਿਆ 'ਗੀਤ ?' ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਕਦੇ ਊੜਾ ਐੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ।' ਅੱਗੋਂ ਉਹ ਬੜੇ ਅੰਦਾਜ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਤੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਊੜਾ ਐੜਾ ਕਦੀ ਵੇਖਿਆ ? ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਗੀਤ ਸੁਣਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਕ ਸਤਰ।' ਮੈਂ ਛੁਰੀ ਕਾਂਟਾ ਪਲੇਟ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿਤਾ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਮ "ਹੈਂ" ਤਿਲਕ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ 'ਹੈਂ' ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ? ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੁਣਾ। ਉਹ ਤਰਜ਼ ਨੂੰ ਭਨ ਤੋੜ ਕੇ ਗੌਣ ਲਗ ਪਿਆ, 'ਕਾਲਾ ਡੋਰਿਆ ਕੁੰਡੇ ਨਾ ਅੜੀਓ ਚੋਤਾ ਦੇਵਰਾ ਬਾਬੀ ਨਾ ਲੜੀਓ।' (ਕਾਲ਼ਾ ਡੋਰੀਆ ਕੁੰਡੇ ਨਾਲ ਅੜਿਆ ਈਓ ਛੋਟਾ ਦੇਵਰਾ ਭਾਬੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਈ ਓ) ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹਸ ਪਿਆ। "ਮੈਂ ਠੀਕ ਗਾਇਆ ?" ਉਸਨੇ ਪੁਛਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ, ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ। 'ਮੁੱਦਤਾਂ' ਬਾਦ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਕਲੂਟ ਫੀਕੜ ਬੁਲਾਂ ਨੂੰ 'ਖੋਏ ਮਲਾਏ' ਦੀ ਕੁਲਫੀ ਵਾਂਗ ਚੂਸ ਲਵਾਂ ਅਤੇ ਚੂਸਦਾ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਹੋ ਸਤਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੁਣਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਘੋੜੀ 'ਚੋਂ ਲਮਕਦੀਆਂ ਸੇਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਛੇ ਤੋੜ ਤੋੜ ਸੰਭਾਲੀ ਜਾਵਾਂ।

ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਰਖਦਿਆਂ ਪੁਛਿਆ, 'ਹੇ ਸਤਵਾਨ, ਇਸ ਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ।' ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ 'ਤੂੰ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਕਿਥੋਂ ?'

'ਇੰਝ ਹੀ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕੋਲੋਂ ਤੂੰ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਾ।' ਉਸ ਆਖਿਆ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਸਾਥੀ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰਾਂ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਸਤਰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਲਗੀ।'

ਸਾਡੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਮੇਜਾਂ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ

ਵਾਂਗ ਹੀ ਗਲਾਂ ਕਰਨ ਖਾਣ ਅਤੇ ਪੀਣ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਰ ਅਤੇ ਭਾਬੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਦੇਵਰ ਭਾਬੀ ਦੇ ਕਲੋਲਾਂ ਅਤੇ ਰੋਸਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਬੁੱਤਾ ਜਿਹਾ ਲਾਇਆ।

ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੱਗੇ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਤਰ ਦੀ ਅਸਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਛੁਰੀ ਕਾਂਟਾ ਪਲੇਟ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਗਲ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, 'ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਤੇਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਤੇਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜੇ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਵਰ ਬਣ ਸਕਦਾਂ।' ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਾਇਆ।

'ਪੰਜਾਬ ਆ ਜਾਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਪਰ ਦੇਵਰ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਉਮਰ ਤੇਰੀ ਟੱਪ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਠ ਬਣਕੇ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੈਂ ਆਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਢਿਲਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਪੁਛਿਆ, 'ਕੀ ਮਤਲਬ'।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਬੋਲੀ ਸੁਣਾ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, 'ਦੇਰ ਭਾਵੇਂ ਦੁੱਧ ਪੀ ਲਵੇ ਛੜੇ ਜੇਠ ਨੂੰ ਲੱਸੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ'। ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਉਚੀ ਉਚੀ ਹੱਸਿਆ, ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਕਲੂਤ ਬੁਲ੍ਹ ਪੂੰਝਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, "ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਜੇਠਾਂ ਅਤੇ ਛੜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਕਰੋਗੇ ?'

ਡਰੱਮ ਦੀ ਦਰੂੰਅ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਰੌਅ ਵਾਂਗ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ। ਆਰਕੈਸਟ੍ਰਾ ਵਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਗਭਰੂ ਅਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਛਡਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਏ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਖਛੰਮੀ-ਨਾਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਗਿਆ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗਭਰੂ ਅਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਗੜੂੰਦ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਤੋਤੇ ਉਡ ਗਏ ਜਦੋਂ ਸਰੋਂ ਦੀ ਗੰਦਲ ਵਰਗੀ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹੱਥ ਆ ਰਖਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦੋਭਾਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਡਾ ਦੇਵੇ। ਹਰ ਵਾਰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਖਾਣ ਵੇਲੇ ਇਹ 'ਭਵਸਾਗਰ' ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੋਨਿਕਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਚਿਆ। ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਖਰਾ ਨਚਦੀਆਂ।' ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਲਕੇ ਮੇਰਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾ ਦਿਤਾ, ਇਹ ਕੀ ਨਾਚ ਹੋਇਆ ਮੁੰਡੇ ਵਖਰੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ।' ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗਿੱਧੇ ਅਤੇ ਭੰਗੜੇ ਉਤੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਉਥੇ ਦਲੀਲ ਬਾਜ਼ੀ ਸੁਣਨ ਦਾ ਕਿਸ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੋਨਿਕਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਨਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਖੀ ਗਲ ਨਹੀਂ।'

'ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪੈਰ ਮਿੱਧਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਫੇਰ ਔਖੀ ਹੋ ਜਾਣਾ' ਮੈਂ ਮਖੌਲ ਵਿਚ ਆਖਿਆ।

"ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਚਾਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰ ਗਲ ਸੀ, ਇਹ ਸਧਾਰਨ ਕੁੜੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਤਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਏ।'

ਮੋਨਿਕਾ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ। ਮੁਟਿਆਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਬਦੋ ਬਦੀ ਪਿੜ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਾਹਾਂ ਲਤਾਂ ਵੇਖ ਵੇਖ ਹਿਲਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਨਾਚ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਲਾਗੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਿਛੇ ਹੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਕਰੇ, ਮੈਨੂੰ ਲਾਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ, "ਟੁੱਟ ਪੈਣਿਆ ਚੋਬਰਾ ਐਨ ਕੰਮ ਬਦਲੇ ਐਵੇਂ ਆਕੜ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ? ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਯਾਦ ਆਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਨਾਲ ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਲੰਮੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭੀੜ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਜਿੱਡਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲਗਣ ਦਿੰਦੀਆਂ।

ਨਾਚ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦੋਭਾਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ "ਇਹ ਕੁੜੀ ਸਾਰਾ ਨਾਚ ਮੈਨੂੰ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਛੀਂ ਇਹ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।" ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਕੇ ਆਖਿਆ, "ਇਹ ਉਥੇ ਦੀ ਹੀ ਗਲ ਸੀ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬਾਤ ਸਾਂਝੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।" ਕਿੰਨੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦੀ ਗਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਸਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕੁਝ ਪੁਛਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹ ਜਾਣ ਹੀ ਸਕਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਸ਼ ! ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਮੈਂ ਜਰਮਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਟਿਆਰ ਤਾਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਇਟੈਲੀਅਨ, ਰੂਸੀ, ਚੀਨੀ, ਜਾਪਾਨੀ ਆਦਿ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ?

ਇਹ ਬੜਾ ਪੇਚਦਾਰ ਸਵਾਲ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੀਟੇ ਬੀਟੇ ਮਿਣਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਹੀ ਦੇਣਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਸਵੈ ਅਨੰਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹਰਪਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਭ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਅਨੰਦ ਦਾ ਠੀਕ ਉਤਰ ਕੇਵਲ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਠੀਕ ਇੰਝ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਚਾਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਪੂਰਨ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਅਨੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵੀ ਹੋਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਵਖਰੇ ? ●

ਸਾਡੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

—ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਕੰਵਲ'

ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਦਿ (**Primordial**) ਮਨੁਖ ਨੇ ਪੰਛੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਗਾਉਣਾ ਸਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੀ ਖੜਖੜਾਹਟ ਅਤੇ ਨੜਿਆਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਨੇ ਵੀ ਦਿਤੀ।

ਮੇਰੇ ਸੁਹਣੇ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਝੁੰਡਾਂ ਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਲਾਪ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਕਈ ਬਚੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇੜਦੇ ਹਨ, "ਕਾਂ ਗਿਆ ਤਲਵੰਡੀ, ਕੋਇਲ ਹੋ ਗਈ ਰੰਡੀ।" ਉਹ ਅਗੋਂ ਵਿਚਾਰੀ ਜਲ ਭੁਜ ਕੇ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਉਤਰ "ਤੂੰ ਹੋ, ਤੂੰ ਹੋ" ਕਹਿ ਕੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰੀਸ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਸਤ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵੀ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਸਾ (ਸ਼ੜਜ ਜਾਂ ਖਰਜ), ਰੇ (ਰਿਖਬ), ਗਾ (ਗੰਧਾਰ), ਮਾ (ਮਧਿਅਮ), ਧਾ (ਧੈਵਤ), ਨੀ (ਨਿਖਾਦ ਜਾਂ (ਨਿਸ਼ਾਦ) ਇਹ ਸਤ ਸੁਰਾਂ ਬਣੀਆਂ। ਖਰਜ ਡਡੂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ, ਰਿਖਬ ਬੈਲ ਜਾਂ ਬੋਲਦ ਤੋਂ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਰਿਸਵ ਜਾਂ ਰਿਖਬ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਬੋਲਦ ਹੈ); ਗੰਧਾਰ ਖੋਤੇ ਤੋਂ, ਮਧਿਅਮ ਮੋਰ ਤੋਂ (ਕੁਝ ਕਿਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਮਅਦਨ-ਅਲ-ਮੌਸੀਕੀ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਨੀਂਹ ਤਾਊਸ ਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਤਾਊਸ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਮੋਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਕਿਰਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੰਧਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਫੀਲ (ਹਾਥੀ) ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ) ਪਦਮ ਸੁਰ ਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਧੈਵਤ ਚਾਤ੍ਰਿਕ (ਪਪੀਹੇ) ਤੋਂ ਅਤੇ ਨਿਖਾਦ ਹਾਥੀ ਤੋਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਿਖਾਦ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮੁਢ ਦਾ ਸਹੀ ਸੰਨ ਜਾਂ ਸਾਲ ਨੀਯਤ ਕਰਨਾ ਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ, ਪਰ ਹਾਂ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁਖ ਦੀ ਅਕਲ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਜਿਥੇ ਉਸਦੇ ਰਹਿਣ ਬਹਿਣ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵੀ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਕੋਈ ਨੇਮ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।

"ਸਪਤ ਸੁਰ, ਤੀਨ ਗਰਾਮ।
ਇੱਕੀ ਮੂਰਛਨਾਮ।
ਉਂਣਜਾ ਸਕੂਟ ਤਾਨ"

ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਰਾਰ ਪਾਈਆਂ, ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਭੈਰੋਂ* ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸ਼ੰਕਰ ਸ਼ਿਵ ਹਰ ਹਰ,
ਭੋਲਾ ਸ਼ੰਭੂ ਬਰ।

*"ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਗ ਉਰਭੈ ਵੇ ਕਰਹੀ।"

ਮਹਾਦੇਵ, ਭੂਨੇਸ਼ਵਰ

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ, ਭੈਰਵ, .

ਭੂਤ ਨਾਥ, ਜੋਗੀਸ਼ਰ

ਸਾਰੇ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿਚ 4069 ਸੂਤਰ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਡੌਰੂ ਵਜਾਇਆ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਸੂਤਰ ਨਿਕਲੇ :—

ਨਿਰਤਵਾਲ ਸਾਨੇ	(ਉਹ ਨਿਰਤ ਵਿਚ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ)
ਨਟ ਰਾਜ ਰਾਜੇ,	(ਨਟਾਂ ਦਾ ਉਹ ਰਾਜਾ ਹੈ)
ਨਮਨ ਦਸਤੂ ਢਕਵਾ	[ਉਸਨੇ ਜਮਾਂ ਤੇ 5—14
ਨਮੋ ਪੰਚ ਬਾਰਮ।	ਵੇਰ ਡੌਰੂ ਵਜਾਇਆ]

ਸਾਡੇ ਸੰਗੀਤ ਸਬੰਧੀ ਸਾਮ ਵੇਦ ਅਤੇ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਬਾਲਮੀਕ ਤਾਂ ਲਵ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ ਨੂੰ ਰਾਗਦਾਰੀ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਮੱਤ ਹੀ ਇਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਨਿੱਤ-ਦਿਹਾੜੇ ਵੀਹ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਵਧ ਨਹੀਂ ਗਾਉਣਾ, ਪਰ ਵੀਹ ਸਤਰਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਧੁਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਉਣੀਆਂ :—

"ਦਿਵਸੇ ਵਿਨਸ਼ਤੀ, ਸਰਗਾ ਗੇਆ।

ਸਮਧੁਰੀਆ ਗਿਰਾ।"

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਵਾਈ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ :—

"ਇਮਾਨੀ ਚੇਫਲਾਨੀ ਅਤਰ, ਜਾਤਾਨੀ ਪਰਬਤਾ ਗਰੇਸ਼ੂ
ਜੁਬਤਾਤ ਗ੍ਰੀਆਤਾਮ,

ਆਸੂਆਦੀ, ਆਸੂਆਦੀ, ਗਾਏਤਾਮ।"

[ਜਿਹੜੇ ਬੂਟੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਣ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਖਾ ਕੇ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸ ਕਢ ਕੇ ਪੀ ਲੈਣਾ—ਤੁਹਾਡਾ ਗਲਾ ਕਦੀ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ]

ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਤਰੇ ਗਵਾਹ ਹਨ ਕਿ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਾਫੀ ਪਰਖ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਕਿਰਤ, "ਭਾਰਤ ਨਾਟਸ਼ਾਸਤਰ". ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਲਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜੈਦੇਵ ਨੇ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਗੀਤ-ਗੋਬਿੰਦ', ਰਚੀ, ਜਿਹੜੀ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਕਿਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਸਰ ਐਡਵਿਨ ਆਰਨਲਡ ਨੇ "The Indian song of Songs" ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਓਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਰੰਗਦੇਵ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਰਤ ਰਚੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ "ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ" ਰਖ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਰਤਾ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਸਬੰਧੀ ਸੁੱਧਾ ਨਸ਼ਾ ਹੀ ਭਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਲਾਸੀਕਲ ਕਿਰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਿਰਤ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧਿਮਰਨਸਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਧਰੁਪਦ ਗਾਈ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ, ਜਿਹੜੀ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਰਹੀ।

ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਲਗ ਭਗ ਉਰਦੂ ਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਰਟੀ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ (ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ) ਹੈ। ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪੰਡਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਗਈ ਕਿਰਤ "ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ", ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਡਤ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :—

"ਭੱਜ ਗੋਬਿੰਦਮ, ਭਜ ਗੋਬਿੰਦਮ, ਮੂੜ੍ਹ ਮਤੇ," ਅਤੇ
"ਭਜ ਮਨ ਨਾਰਾਇਣ, ਨਾਰਾਇਣ, ਨਾਰਾਇਣ।
ਗਜ ਔਰ ਗਰਾਹ ਲੜੇ ਜਲ ਭੀਤਰ
ਲੜਤ, ਲੜਤ ਗਜ ਹਾਰ ਆਇਣ।"

ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਕਾਢੂ ਵੀ ਕਦੀ ਵੇਰ

ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਓ ਹੁਣ ਵੇਖੀਏ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਲ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਸੀ। ਅਕਬਰ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਲਪਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਉਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਰਤ, ਗੁਨਿਅਤੁਲ-ਮੁਨੀਆ, ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਲਗ ਪਗ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਵਰਨਣ ਤਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਿਤਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਫਕੀਰ ਅੱਲਾ ਦੀ 'ਰਾਗ ਦਰਪਨ' ਜਿਹੜੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਵੀ ਇਹ ਚੀਜ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਮੋਢੀ ਜਾਂ ਦੇਣਹਾਰ ਉਹ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਇਸੀ ਦੀ] ਕਿਰਤ "ਪਦਮਾਵਤ' ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿਤਾਰ ਉਸ ਨੇ ਕੱਢੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹੋਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਤਾਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ "ਤ੍ਰੈਤੰਤਰੀ ਵੀਣਾ" (ਤਿੰਨਾਂ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਵੀਣਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਉਸ ਵੀਣਾ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਹੋਰ ਨਿਖਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਦਿਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸ ਨੇ "ਸਿਹਤਾਰ" ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ "ਸਿਹ" ਤੋਂ ਭਾਵ ਤਿੰਨ ਹੈ ਅਤੇ "ਸਿਹਤਾਰ". ਜੁੜਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਬਣ ਗਿਆ, "ਕੋਈ ਐਸਾ ਸਾਜ਼ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤਾਰਾਂ ਹੋਣ"। ਬਰਲਿਨ ਵਾਲਿਆਂ ਜਿਹੜਾ ਖਰੜਾ "ਸੇਜਰੂਲ ਅਕੋਲ" (1864) ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਤੰਤ੍ਰੀ ਵੀਣਾ ਸਮੁਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ 'ਕਵਾਲੀ' 'ਨਕਸ਼' ਅਤੇ 'ਗੁਲ' ਦੀ ਦੇਣ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਦਿਲੀ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਓਥੇ ਚੌਕੀ ਭਰਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਕਵਾਲੀ ਹੀ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣੇ ਸਨ—ਉਸ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਨਾਲ ਆਉਣੇ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਭਜਨ ਸਨ, ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪਦ ਜਾਂ ਧਰੁਪਦ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੀਝਾਉਣੇ, ਸਗੋਂ ਕਵਾਲੀ, ਮਰਸੀਆ, ਸੋਜ਼ ਅਤੇ ਨਾਤ੍ਹ ਨਾਲ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮੇਂ ਬਦਲਦੇ ਗਏ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਗਏ। ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਥਾਂ ਧਰੁਪਦ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਯਾਦ ਰਹੇ, ਦਰਬਾਰਿ-ਅਕਬਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਵਈਆ ਮੀਆਂ ਤਾਨ ਸੈਨ ਵੀ ਧਰੁਪਦ ਹੀ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਧਰੁਪਦਾਂ ਆਪ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੁਰ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਸਾਫ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਾਨਾਂ ਜਾਂ ਮੁਰਕੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਪਰ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਜਿੱਡੀ ਜਿਹੀ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਖਿਆਲ-ਗਾਇਕੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਮੁਰਕੀ, ਮੀਂਡ, ਗਮਕ, ਤਾਨ, ਪਲਟਾ, ਗਰਾਰੀ, ਕਟਕਰੀ, ਬੋਲ-ਤਾਨ, ਸਰਗਮ ਅਤੇ ਜ਼ਮਜ਼ਮਾਂ ਆਦਿ ਸਭਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਕਾਫੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ । ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਦੇ ਦੌਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਪੈਣਾ, ਮੱਖੀ ਤੇ ਮੱਖੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ।

ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਪਿਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਆ ਗਿਆ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡਾ ਸੰਗੀਤ ਹੁਣ ਦੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਜਾਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਜਲੌ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ।

1916 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੜੌਦਾ ਨੇ ਸਰਵ-ਭਾਰਤ ਪਧੱਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਰਸੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਨਫੰਰਸ ਬੁਲਾਈ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਚੌਦਾਂ ਸੁਝਾਉ ਰਖੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਇਹ ਸਨ :—

1. ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਉਚਿਆਂ ਚੁਕਣ ਲਈ ਸਰਵ-ਹਿੰਦ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ।

2. ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਏ ।

3. ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਏ ।

4. ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਕਤਰ ਕਰਕੇ, ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਣ ।

5. ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧ ਅਕੈਡਮੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਜਾਏ, ਜਿਥੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਸਕਣ ।

ਉਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਈ । ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਮਪੁਰ ਦਾ ਨਵਾਬ ਸੀ । ਉਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਇੰਦੌਰ, ਅਤੇ ਅਲਵਰ ਨੇ ਵੀ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਧਰੁਪਦੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ।

ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ, ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ, ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਹੋਈ । ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿਤਾਰ ਅਤੇ ਸੁਰ ਬਹਾਰ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ । ਇਸ ਥਾਂ ਕੁਝ ਬੰਸਰੀ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ ।

1925 ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲਖਨਊ ਵਿਖੇ ਹੋਈ । ਇਸ ਸਾਲ ਤਕ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਕੱਚਾ (Optional) ਜਿਹਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਨਵਾਬ ਅਲੀ ਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਰਖਿਆ ਕਿ ਬੀਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਵਸਨੀਕ ਬੁਢੇ ਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਵਿਚ ਐਸੀ ਤਰਮੀਮ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਈਆਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਵਿਹਲੇ ਵੈਰ ਵਰੋਧ ਘਟ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਏਧਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖਿਚੀ ਗਈ । ਜਿਥੇ ਮੈਸੂਰ, ਤਨਜੋਰ ਅਤੇ ਤਰੀਵੇਂਦਰਮ ਵਲ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਗੇ ਹੀ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲਗ ਪਈਆਂ । ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪਾਲਿਆ । ਅਵਾਗੌਣ ਬਹੁਤੀ ਬਰੀਕ ਜਾਂ ਗੋਲ ਮੋਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਕਈ ਵੇਰ ਏਥੇ ਜੱਟ-ਜਫੇ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, "ਜੇ ਚੰਗਾ ਨਾ ਗਾਇਆ, ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਦੇ ਦਊਂ ।" ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਗਵਈਏ ਦਾ ਗਾਉਣ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਹੀਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ । ਆਮ ਉਸਤਾਦ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਰਤ ਹੀ ਨਾ ਆਈ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਅਜਕਲ ਸੰਗੀਤ ਸਬੰਧੀ ਸੋਹਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਅਜ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸੰਗੀਤ, ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਸੀ, ਘਰਾ-ਣਿਆਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਉਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਾਡੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ । ●

ਘੁਣਤਰਾਂ

ਡੀਫੀਟਡ ਐਮ. ਐਲ. ਏ.

—ਦਲਬੀਰ

ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਦਾ ਪਿੰਡ ਜਿਸ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਜਿੱਤਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਉਸਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਹਰ ਚੋਣ ਵਿਚ ਉਹ ਸੱਥ ਵਿਚ ਖੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਬੱਦਲਾਂ ਵਰਗੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ :

"ਉਏ ਏਸ ਕਬੂਤਰ ਨੇ ਕਿਆ ਅਟਕਣਾ ਜੇ ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਮੈਦਾਨ 'ਚ ਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਹਨੂੰ ਭੰਬੂਤਾਰੇ ਦਿਖਾ ਦਿਆਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ 'ਚ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹਾਜਰ ਨਾਜਰ ਐ, ਤੱਵੀਆਂ ਪੁੱਠੀਆਂ ਹੀ ਚਲਣਗੀਆਂ।" ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਢੂੰਕਾਰੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣੇ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ ਦਾ ਕਾਇਲ ਸੀ।

ਰੱਤੋਕੇ ਆਲੇ ਚੋਅ ਦੇ ਉਤਰ ਵਲ ਇਕ ਘੁੱਗ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਜ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੱਠ ਜਾਂ ਪੈਂਠ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਕਹਿਰ ਬਰਪਿਆ। ਪਹਾੜਾਂ 'ਚ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਚੋਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ 'ਭੁੱਚਰ' ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਇੰਜ ਲੈ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮਜਨੂੰ ਨੇ ਲੈਲਾ ਨੂੰ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਦਮਾਂ ਵੇਲੇ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਥੇ ਮਾਰੂਥਲ ਕਿਥੇ ਸੀ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਜਲ ਹੀ ਜਲ ਸੀ। ਸਭ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਉੱਚੀ ਢਿੱਕੀ ਉਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਠੇ ਤਾਂ ਬਚੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਪਰ ਫਸਲਾਂ ਸਭ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮਹੀਨਾ ਸਾਉਣ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਉਣ ਸਿੰਘ ਘੋੜਿਆਂ-ਵਾਲੇ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਆਸਵੰਦ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਲਗੇ ਹਾਂ।

ਅਚਾਨਕ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲੋਂ ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਈ ਅਤੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਵੇਲੇ ਹੀ ਰਾਤ ਪਾ ਦਿਤੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਦੇਖ ਕੇ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਨਾਨਕੇ ਆਏ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਬਿਜਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਡਿਗ ਹੀ ਨਾ ਪਵੇ। ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਪਿਨਸ਼ਨੀਏ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਈ ਫਰੰਗੀ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਵੀ ਏਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਬੱਦਲ ਗੱਜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵਰ੍ਹਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿੰਡ ਤੇ ਕੋਈ ਕਹਿਰ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਗੱਜਦੇ ਬੱਦਲ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਵਰ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਠਾ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੰਧ ਢਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਥੰਮ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਸਾਉਣ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਘਰ ਪੁੱਤ ਜੰਮਿਆ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਮੀਂਹ ਹਟ ਗਿਆ, ਆਸਮਾਨ ਨਿੰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੋਅ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਨੇ ਜਨਮ ਗਰਜਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਤੇ ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਉਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਰਖ ਦਿਤਾ।

ਗੱਜਣ ਸਿੰਹੁ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਹਾਲ ਫੇਰ ਕਦੇ ਲਿਖਾਂਗੇ, ਅਜ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਗੱਜਣ ਸਿੰਹੁ ਦੇ ਜਨਮ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੱਡਿਆਂ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਗੱਜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵਰ੍ਹਦੇ ਨਹੀਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੱਜਣ ਸਿੰਹੁ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਮੁਤਾਬਕ ਗਰਜਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਠ ਪੈਂਹਠ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭੁੱਚਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਏ ਬੱਦਲਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਰ੍ਹਦਾ ਵੀ ਸੀ।

ਸਾਉਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਪੁਗਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਧੁਰ ਦੀ ਟਿਕਟ ਕਟਾ ਕੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ, ਉਦੋਂ ਸਾਡਾ ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਪੰਦਰਾਂ ਦਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਸਾਉਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਦਣ ਗੱਜਣ ਸਿੰਹੁ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਚੈਨ ਲੈਣ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਾਮ ਮੁਤਾਬਕ ਢਾਲਣ ਲਈ ਉਹ ਗਰਜਦਾ ਸੀ, ਖੂਬ ਗਰਜਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਗਰਜਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੰਝਾਉਂਦਾ। ਬਸ ਗਰਜਣਾ ਹੀ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਇਹੀ ਉਹਦਾ ਸ਼ੌਕ ਅਤੇ ਵੈਲ। ਤੇ ਗੱਜਣ ਸਿੰਹੁ ਉਰਫ ਗੱਜੂ. ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਇਹੀ ਗਿਆ ਸੀ) ਦੀ ਇਸੇ ਗੱਰਜਣਾ ਕਾਰਨ ਸਾਉਣ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਉਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸੱਠ ਜਾਂ ਪੈਂਹਠ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗਰਜਣਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ, ਅਲਬੱਤਾ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਮੌਕਾ ਸੀ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ।

ਐਤਕੀਂ ਲੋਕਾਂ ਉਹਨੂੰ ਫੂਕ ਦੇ ਦਿਵਾ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਮਾਹਰਾਜ ਅਗੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਹੀ ਮੰਜੇ ਤੇ ਸੌਂਵੇਗਾ। ਬੱਸ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਕਮਰ ਕੱਸ ਲਈ। ਪਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾ ਜਲਸਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਕੀਤਾ। ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਦੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਅੱਧਾ ਪਿੰਡ ਉਠ ਕੇ ਘਰੀਂ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਇਕ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: "ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਘਰ ਵੀ ਸੁਣੀ ਜਾਣੀ ਐ, ਫੇਰ ਏਥੇ ਕਾਹਨੂੰ ਬੈਠੇ ਰਹੀਏ।" ਬੱਸ ਏਨੀ ਗੱਲ ਨੇ ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਤੀ ਗਰਜਣਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਮਾਈਕ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ:

"ਉਏ ਮੰਡੀਰ ਵਾਧਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਕੀ ਐ? ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ਵੀ ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਐ। ਖਬਰਦਾਰ ਜੇ ਇਥੋਂ ਕੋਈ ਹਿਲਿਆ ਤਾਂ। ਮੈਂ ਸਾਫ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿਨੈਂ ਪਈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਵੋਟ ਲੈਣੀ ਐਂ ਤੇ ਹਿੱਕ ਦੇ ਜੋਰ ਲੈਣੀ ਐਂ। ਮੁਲਖਾ, ਤਿੰਨ ਵੀਹਾਂ ਉਤੇ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਇਸ ਪਿੰਡ 'ਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ। ਤੇ ਫੇਰ ਦੱਸੇ ਕੋਈ, ਹੈ ਕੋਈ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਲੋਕ ਹੈ। ਬੰਬਈ, ਕਲਕੱਤਾ, ਕਾਨਪੁਰ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਮੈਂ ਫਿਰੇ ਐ। ਆਹ ਦੇਖੋ ਐ, ਲੋਕ ਉਠ ਕੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਐ ਡੂਬਈ। ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾਮ ਐ। ਨਾਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕੋਈ ਖੜਕਦਾਰ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਜੋਰਦਾਰ ਰੱਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ—ਧਰਤੀ ਧਕੇਲ ਸਿੰਘ, ਡੰਡ ਪੇਲ ਸਿੰਘ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੋੜ ਸਿੰਘ, ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਰਦਨ ਤੋੜ ਸਿੰਘ।

"ਤੇ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਕੀ ਐ—ਕੋਈ ਰਖਦਾ ਐ ਨਾਮ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾਜ਼ਕ ਜਿਹਾ ਕਹੇਗਾ ਜੀ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸੁਖ ਦਮਨ ਸਿੰਘ ਐ। ਲੱਖ ਲਾਅਨਤ ਐ ਐਹੋ ਜਿਹਾਂ ਤੇ।

"ਮੁਲਖਾ, ਲਾਅਨਤ ਨਾਲੋਂ ਭੈੜੀ ਚੀਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਜੇ ਲਖ ਗਾਲ੍ਹ ਮਾਂ ਦੀ ਕੱਢੇ, ਲੱਖ ਭੈਣ ਦੀ, ਤੇ ਲੱਖ ਧੀ ਦੀ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਲਾਅਨਤ ਬਣਦੀ ਐ ਤੇ ਲੱਖ ਲਾਅਨਤ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਬਣੀਆਂ? ਹਾਂ ਤੇ ਇਕ

ਹੋਰ ਗੱਲ, ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸੇ ਮਿਲਦੇ ਐ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇ। ਜਿਹੜਾ ਟਰੇਨਿੰਗ ਵੇਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖੇ ਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੇਲੇ ਇਕੋ ਸਾਹੇ ਖੜਾਕਦਾਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੇ ਉਹਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਠਾਣਾ ਮਿਲਦਾ ਐ, ਜਿਥੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਘੱਟ ਹੋਣ।

"ਇਕ ਗੱਲ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਨਾਂ। ਉਹ ਇਹ ਐ ਪਈ ਬੂਟੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਵਰਗਾ ਜੁਆਨ ਕਿਸ ਮਾਂ ਨੇ ਜੰਮਣਾ ਐ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਵੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਾਂ ਭੈਣ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੀ ਦੇਖ ਜਾਣ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ ਸੀ। ਲੈ ਬੂਟੇ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਹੱਥ ਵੱਢ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪਰ੍ਹੇ 'ਚ ਲਿਆ ਰਖਿਆ।

"ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਬਰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ ਨਾ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਹੱਥ ਹੋਣ, ਉਨਾ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ। ਰੱਬ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਹੀ ਹੱਥ ਦਿਤੇ ਐ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਾਰਸਾਜ਼ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋ ਹੱਥ ਦਿਤੇ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਜਦ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਸ ਦਿਆਂ ਪਈ ਵੋਟਾਂ 'ਚ ਜਿੱਤਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਐ, ਪਈ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵਰੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਨਾ ਲਵਾਂ, ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭੁੰਜੇ ਨੀਂਦ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਚੇਲਾ ਹਾਂ।

"ਹਾਂ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਹਿਣਾ ਵਾਂ ਕਿ ਵੋਟਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਾਉ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਕਰੋ। ਮੇਰੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੁਹਾਡੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਨਾਅਰਾ ਲਵਾਂਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ।"

ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ—"ਉਮੀਦਵਾਰ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ"

ਪੰਡਾਲ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ: 'ਅਮਰ ਰਹੇ।"

ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਸੁਣਕੇ। ਉਹ ਬਾਗ ਬਾਗ ਹੋ ਉਠੇ।

ਤੇ ਜਦੋਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਰਿਜ਼ਲਟ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵੋਟਾਂ ਸਨ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ:

"ਯਾਰ ਇਕ ਵੋਟ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਹੋਈ, ਆਹ ਦੂਜੀ ਕਿਹੜਾ ਭੜੂਆ ਪਾ ਗਿਆ?"

ਹਾਰ ਤਾਂ ਗਿਆ, ਪਰ ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਤਾਂ ਗੱਜਣ ਸਿਹੁੰ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬਿਨਾਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ ਮੰਜੀ ਤੇ ਸੌਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਜ ਕਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ "ਸਰਦਾਰ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਡੀਫੀਟਡ ਐਮ. ਐਲ. ਏ." ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ●

ਕੰਵਲ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਕਤਲ

—ਤਿਲਕ ਰਾਜਪੂਤ

ਅਜਕਲ ਤਾਂ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਸਫੇਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਰਖਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮਿਹਣਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੂਨ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਹੋਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮਨੁਖ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੋਛੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨਾਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਉਂਝੀ ਨੇਸਤੋ-ਨਾਬੂਦ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿ ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਕਸਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਮੁੱਲੀ ਜਾਨ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਘਟਨਾ 2 ਜਨਵਰੀ 77 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਸਤੀ ਨੌ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰੀ। ਪੰਜ ਆਦਮੀ ਰਾਤ ਨੂੰ 8 ਵਜੇ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਮਪਤਨੀ ਗਿਆਨ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਕੇ 40-50 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਲੁੱਟੀ ਅਤੇ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਚਿਰਾਗ ਗੁੱਲ ਕਰਕੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਇਸ ਅਲਮਨਾਕ ਟ੍ਰੈਜਿਡੀ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਡੇ ਸਪੁਤਰ ਸ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨਿਸਵਾਰਥ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਝੰਡਾ ਬਰਦਾਰ ਸ: ਕੰਵਲ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਅਣਮੁੱਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਗਪਗ 6 ਸੌ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸ: ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਸਾਲ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ-ਮੁਹਾਂਰਥੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਤੇ ਸਸੀ ਪੁਨੂੰ ਆਦਿ ਦੇ ਕਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਖਰੜਾ ਅਜੇ ਤਕ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ: ਕੰਵਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲ-ਵਾਨ,' 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੀਰ ਫਕੀਰ' (ਮਹਾਂਕੋਸ਼) ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਅਤੇ ਅਣਛੋਹੇ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਸ: ਕੰਵਲ 'ਰੁਸਤਮ' ਨਾਂ ਦਾ ਖੇਡਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਢਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰਾਂ

ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲਮਨਿਸਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਵੇ। ਸ: ਕੰਵਲ 'ਰੈਸਲਿੰਗ ਰੀਵਿਊ' ਅਤੇ 'ਰੈਸਲਿੰਗ ਮੰਥਲੀ ਇੰਟਰ-ਨੈਸ਼ਲ ਅਮਰੀਕਾ/ਕਨੇਡਾ' ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਤੀ-ਨਿਧ ਹਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਜੀਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ: ਕੰਵਲ 'ਸਪੋਕਸਮੈਨ' ਦਿਲੀ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ 15 ਸਾਲ ਤਕ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। 'ਟਰਬਿਊਨ' ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਛਪਦੇ ਰਹੇ।

ਸ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਇੰਡੀਅਨ ਸੈਂਟਰਲ ਸਪੋਰਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਥੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਠਹਿਰਣ ਵਿਚ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇਤਾ ਆਪਣੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸ: ਕੰਵਲ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੇਡ-ਕਲਬਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖੇਡ-ਕਲਬਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸ: ਕੰਵਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਬਰਫ਼ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਸੋਂ ਤੇ ਗਭਰੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ: ਕੰਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗਭਰੂ ਗੋਰੀਆਂ ਪਿਛੇ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣਾ ਸਮਾ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਸਰਫ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ।

ਸ: ਕੰਵਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਲੋਂ ਇਕ ਕਬੱਡੀ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੈੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਕਾਰਨ ਜੋ ਢਾਅ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਫੌਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਵਾਹਦ ਹੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਭਰੂਆਂ ਨੂੰ ਖੇਡਾਂ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਏ। ਸ: ਕੰਵਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਬੱਡੀ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ: ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਜੁਲਮ ਉਸ ਕੰਵਲ ਉਪਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੀਨਾ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਤੜਫ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੀਤ ਮੇਰੇ ਸਾਜ਼ ਤੇਰੇ' ਵਿਚ ਸ: ਕੰਵਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—'ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਖ ਵਿਚ ਤਕ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਿਲ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।' ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਸ: ਕੰਵਲ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ: ਕੰਵਲ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕੋਮਲ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ।

ਸ: ਕੰਵਲ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਹਨ। ਕਈ ਆਦਮੀ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਣਗੌਲੇ, ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ: ਕੰਵਲ ਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਬਖੂਬੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿੰਨੀ ਮਿਆਰੀ ਤੇ ਪੁਖਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਇਕ ਦਮ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਮ 'ਦਾਗ'—

ਹੁਸਨ ਤੋਂ ਆਪਾਂ ਫੁੱਲ ਚਾਹਿਆ ਸੀ,
ਗੱਲ ਇਸ਼ਕਾਂ 'ਚ ਉਲਟ ਬਣੀ।
ਪ੍ਰੀਤ ਪੌਦਾ, ਜਦ ਵੀ ਦਿਲ ਲਾਇਆ,
ਬਿਹੁੰ ਦੀ ਉਸ ਸੂਲ ਜਣੀ।

ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਰਲ ਅੰਬਰ ਕਛਸਾਂ,
ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਠਣੀ-ਠਣੀ।
ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਮੱਟ ਮੂਧੇ ਕਰਸਾਂ,
ਲੱਭੀ ਨਾ ਕੋਈ ਬੂੰਦ ਕਣੀ।
ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਬਸ ਵਟਤ ਵੱਟੀ,
ਵਾਹ! ਸਾਡੇ ਤੂੰ ਇਸ਼ਕ ਧਨੀ
ਬਿਨ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਜੀਣਾ ਕਾਹਦਾ,
ਛਿਨ ਗਈ ਸਾਥੋਂ ਨਾਗਮਣੀ।
ਜਿੰਦ ਫਕੀਰਨ, ਬੂਹੇ ਬੰਦ ਸਭ,
ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਧਨੀ।
ਪਿਆਰ ਦੀ ਚੁਟਕੀ ਨਾ ਲੱਭੀ,
ਬੀਤ ਗਏ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣੀ।
ਅੰਬਰ ਨੇ ਇਕ ਫੋਟੋ ਲਾਹੀ,
ਨਹੀਂ, ਰੰਗੀ ਹੈ ਚਿਟ-ਘਣੀ।
ਦਾਗੀ ਦਿਲ ਸਾਡੇ ਦੀ ਫੋਟੋ,
ਚੰਨ ਚੌਖਟ 'ਚ ਅਜ ਤਣੀ :
ਫੇਰ ਡਨਾ ਅਜ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ
"ਇਸ਼ਕ ਨਾ ਕਰਿਓ ਜਣੀ-ਖਣੀ"

ਸ: ਕੰਵਲ ਦੀ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੇ ਇਕ ਦਮ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ ਹਨ—

ਸਿਤਾਰ ਤੇਰੀ ਹਾਣੀਆਂ ਵੱਜਦੀ ਰਹੀ,
ਦੇਹ ਆਸਾਡੀ ਟੁੱਟਦੀ ਭੱਜਦੀ ਰਹੀ।
ਗੋਝ ਤੇਰੀ ਰਾਗਨੀ ਦੇ ਅਸ਼ਕੜੇ,
ਜਿੰਦ ਸਾਡੀ ਸਮ ਹੀ ਲਭਦੀ ਰਹੀ।

—0—

ਸਾਚ ਤੇਰੇ ਗੀਤ ਮੇਰੇ ਹਾਣੀਆਂ ਆ ਮਾਣੀਏ
ਅੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਛੀਏ, ਤੇ ਜਲ-ਥਲਾਂ ਨੂੰ ਛਾਣੀਏ
ਸਰਸਵਤੀਏ ਛੇੜ ਵੀਣਾ, ਰੂਪ ਦੀ ਤੂੰ ਰਾਣੀਏਂ
ਛੇੜ ਐਸੀ ਰਾਗਨੀ ਕੋਈ, ਅੱਗ ਲਾਦੇ ਪਾਣੀਏ

ਸ: ਕੰਵਲ ਨੇ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਜ਼ਮ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਸਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇਨਸਾਨ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿਤਾ ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਇਸ ਮੁਦਈ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਵੀ ਸਦਾ ਲਈ ਖੋਹ ਲਏ ਹਨ—ਲਾਹਨਤ ਹੈ। ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਬੰਦੇ ਫੜੇ ਗਏ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪੁਲਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੀ ਹਨ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਾਮਾਨ ਤਾਂ ਬਰਾਮਦ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਤਲਾਂ ਉਪਰ ਕਤਲ ਅਤੇ ਡਾਕੇ ਦਾ ਮੁਕਦਮਾ ਵੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਅਭਾਗੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਛੜੇ ਜੀਅ ਕਦੇ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਣਗੇ ? ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਂ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਧਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਹਨੇਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਸ: ਕੰਵਲ ਦੇ ਉਪਰ ਜਿਸ ਕਦਰ ਮਾਯੂਸੀ ਛਾ ਗਈ ਹੈ, ਲਗਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਚਿਨ੍ਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਯਾਤੀ ਤੀਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁਕਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਅੱਜ ਇਨਸਾਫ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕਟਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੁੱਸਨਫ ਹੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦੇ ਰਹਿਨੁਮਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰੇ ਤੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਏ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੀ ਦਰਹਮ-ਬਰਹਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਲੇਖਣੀ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਆਸ ਰਖਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸ: ਕੰਵਲ ਦੀ ਕਲਮ ਦੇ ਚਲਦੇ ਵਹਾਅ ਨੂੰ ਮਫਲੂਜ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਵਡੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਸ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਤਿਲਕ ਰਾਜਪੂਤ
159, ਡਬਲਯੂ. ਪੀ. ਬਸਤੀ ਸ਼ੇਖ, ਜਲੰਧਰ।

ਕਹਾਣੀ

ਟੂਣੇ-ਟਾਮਣ

—ਦਰਸ਼ਨ ਮਿਤਵਾ

ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹੱਥ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਫੜੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਸਾਫ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ? ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਝਾੜੂ ਮੁੜ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸਲਵਾਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉਪਰ ਚੁਕਦੀ ਉਹ ਆਂਢੀਆਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਬੂਹਿਆਂ ਅਗੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਈ।

"ਨੀ ਭਾਗਵੰਤੀਏ...ਨੀ ਸੰਤੀਏ...ਕੁੜੇ ਮੂਰਤੀਏ...।"

ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ? ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਚੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਜਾਂਝੀਆਂ ਨੇ ਜੰਝ ਚੜ੍ਹਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

"ਕੀ ਗੱਲ ਐ ਵਿਦਿਆ,......ਖੈਰ ਤਾਂ ਹੈ...?"

ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹੀ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸੁਆਲ ਪੁਛਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ।

"ਖੈਰ ਕਾਹਦੀ ਐ ?...ਉਹ ਦੇਖ ਅੱਜ ਵਰ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਪੁੱਤ ਪਿੱਟਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਰੋਇਐ...।" ਆਪਣੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਫੁਟੇ ਕੁੱਜੇ ਅਤੇ ਕੋਲ ਹੀ ਗਿੱਲੇ ਥਾਂ ਉਤੇ ਖਿੱਲਰੇ ਪਏ ਦਾਣਿਆਂ (ਸਤਨਾਜਾ ਜਿਹਾ, ਇਕ ਬੇਰ, ਚੁੱਥਤ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ) ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਵਿਦਿਆ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਕੜਕੀ।

"ਔਹ ਦੇਖ ਲਓ ਕਿਸੇ ਔਂਤਰੀ ਨੇ ਟੂਣਾ ਕੀਤੈ।... ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਮਰ ਜਾਣ ਬਚੜੇ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਜ ਕਰੂਏ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਆਲੇ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਟੂਣਾ ਕੀਤਾ।"

"ਆਹ ਤਾਂ ਲੋਹੜਾ ਈ ਆ ਗਿਆ ਜੇ ਖਾਣੇ ਦਾ।"

"ਆਏਂ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਜਾਂਦੇਂ ਇਹ ਟੂਣੇ ਮੰਤਰ...?"

ਇਕਤਰ ਹੋਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਚਲਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

"ਆਹ ਤਾਂ ਥੋੜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਈ ਐ।......ਆਹ ਉਵੇਂ ਦਾ ਉਵੇਂ ਕੁੱਜਾ ਫੁਟਿਆ ਪਿਐ, ਦਾਣੇ ਡੁਲ੍ਹੇ ਪਏ ਨੇ, ਲੈ ਕੁੜੇ ਕੁਜੇ ਤੇ ਖੰਮਣੀ ਵੀ ਬੰਨੀ ਹੋਈ ਐ।...ਕੁਪੱਤੀ ਨੇ ਭਲਾ ਕੁੱਪਤ ਮੇਰੇ ਘਰ ਅੱਗੇ ਈ ਕਰਨਾ ਸੀ ? ਆਪਦੇ ਘਰ ਅਗੇ ਨਾ ਹੋਇਆ...?"

ਵਿਦਿਆ ਝੁਕ ਕੇ ਉਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਟੂਣੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਹੀ ਲੱਗੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਬਚਨੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕ ਦਿਤਾ।

'ਦੇਖੀਂ ਨੀ ਵਿਦਿਆ ਐਵੇਂ ਈਂ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾ ਲੀਂ ਕਿਤੇ। ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾ ਭਾਈ ਪਤਾ ਨੀਂ ਕਿਸੇ ਖਸਮਾਂ ਖਾਣੀ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਬੁਰਾ ਧਾਰ ਕੇ ਟੂਣਾ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਊ...?"

"ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ਬੇਬੇ ?...ਕਲ੍ਹ ਕਰੂਏ ਦਾ ਵਰਤ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਨਾ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਪਰ ਜਦੋਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਆਹ ਭਾਣਾ ਬੀਤਿਆ ਪਿਐ।...... ਇਹ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਕੰਜਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਆਈ ਭਈ ਆਹ ਵੀ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਵਾਗੂੰ ਕਬੀਲਦਾਰਾਂ ਦਾ ਘਰ ਐ...।"

"ਇਹ ਤਾਂ ਪੁੱਤ ਕਿਸੇ ਕਲਜੋਗਨੀ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਈ ਕੀਤੈ।......ਐਂ ਕਰ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਦੱਸਾਂ। ਜਾਹ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਖੜਾਵਾਂ ਆਲੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਆਪੇ ਈ ਫੂਕ ਦੇਊ ਸਾਰੇ ਟੂਣੇ-ਮੰਤਰ ! ਨਾਲੇ ਪਤਾ ਲੱਗਜੂ ਕਿਹੜੀ ਨੇ ਖੇਹ ਖਾਧੀ ਐ ?"

"ਗੱਲ ਤਾਂ ਤੂੰ ਠੀਕ ਈ ਕਹਿਣੀ ਐ ਬੇਬੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲ ਗਹੁ ਨਾਲ ਤੱਕਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਬੋਲੀ।...... "ਬੇਬੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੰਮ ਕਾਣੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਲਗਦੈ ! ਉਹੀ ਜਾਣਦੀ ਐ ਟੂਣੇ ਮੰਤਰ ਕਰਨ; ਨਾਲੇ ਜਾਂਦੀ ਐ ਆਏ ਐਤਵਾਰ ਆਪਦੇ ਸੱਜਰੇ ਖਸਮ ਚੌਕੀ ਆਲੇ ਧੂਵਨੇ ਕੋਲੇ।......ਲੈ ਦੇਖ ਲੈ ਆ ਕੇ ਖੜੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਨਹੀਂ ਭਲਾ ਮੱਹਲੇ 'ਚ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਨਰਕ ਉਭੱਰ ਜੇ ਤੇ ਉਹ ਆ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਖੜ੍ਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲਗਦੈ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਾਰਸਤਾਨੀ ਹੈ ਈ ਉਸੇ ਫੱਫੇ ਕੁੱਟਣੀ ਦੀ......।"

"ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਨੇ ਆਂ ਭੈਣੇ...... ? ਬਿਨਾਂ ਪਤੇ ਕਿਉਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹੀਏ ?" ਮੂਰਤੀ ਨੇ ਨੱਕ ਚੜਾਇਆ।

"ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਐ ਕੁੜੇ ਕਰਤੂਤ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦੀ ਈ ਲੱਗਦੀ ਐ। ਉਹ ਦੀ ਧੀ ਐ ਨਾ ਇੰਦਰੋ, ਉਹਨੂੰ

ਵਿਆਹੀ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਗੇ ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨੀ ਉਹਦੀ ਕੁੱਖ ਹਰੀ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲੱਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਛ ਕਰਦੀ ਈਓ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੋਈ ਐ......।' ਬੁੱਢੀ ਬਚਨੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਸੱਤੀਂ ਕੱਪੜੀਂ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ।

"ਕਿਉਂ ਜੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤ ਨੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪੁੱਤਾਂ ਤੇ ਈ ਅੱਖ ਕਾਣੀ ਐ ਬੇਤਲ ਨੇ। ਆਪ ਡਾਂਗਾਂ ਜਿੱਡੇ ਜਿੱਡੇ ਨੀ ਜੰਮੀ ਫਿਰਦੀ ਐ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਚਲਾ ਲਿਆ ਕਰੇ ਮੰਤਰ। ਨੱਪੂਤੀ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਇਕੋ ਈ ਦੁਖਦੈ। ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਮਰ ਜਾਣ ਇਹਜੀ ਬੇਵਾ ਦੇ ਛੀਏ ਦੇ ਛੀਏ!"

"ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪ ਕਹਿਨੇ ਆਂ ਭਾਈ ਜਿਸਨੇ ਇਹਜਾ ਕੰਮ ਕੀਤੈ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਟ ਪਤਾ ਤਾਂ ਲੱਗੂ ਅਗਲੀ ਨੂੰ।"

"ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਦੀਪੋ ਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਘਰੇ। ਇਹਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਟੂਣੇ।......ਜੇ ਗੁੱਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਨਾ ਘਸੀਟੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਜਾਣੂ? ਮੈਂ ਜਮਾਂਉਨੀਆਂ ਇਹਦੀ ਧੀ ਦੇ ਪੁੱਤ......।"

ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਾਰਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਈ ਚੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਫੇਰ ਮੱਹਲੇ ਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਜੁੜ ਗਈਆਂ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਣੀ ਵੀ ਸੀ। ਕਾਣੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬੁੱਢੀ ਬਚਨੀ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਿਸਕ ਗਈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਨੇ ਆਪ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ।...... ਅਤੇ ਉਹ ਤੀਵੀਆਂ ਜੋ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਉਸਦੀ ਭੰਡੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ।

"ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਗਿਆ ਕੁੜੇ ਵਿਦਿਆ ......?" ਕਾਣੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ।

"ਕੀ ਦੱਸਾਂ ਭੈਣੇ, ਆਹ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਦੇ ਬੱਚੜੇ ਨੂੰ ਰੋਇਐ ਮੇਰੇ ਵਾਰਗੂ। ......ਕੋਈ ਟੂਣਾ ਕਰਗੀ ਨਪੁੱਤੀ ......। ਉਸ ਔਂਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਆਈ ਭਾਈ ਅੱਜ ਵਰ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕਿਹੜੇ ਜਨਮ ਭਲਾ ਹੋਊ......?"

"ਆਹ ਤਾਂ ਬਲਾਂਈ ਮਾੜੇ ਭਾਈ ਗੁਆਂਢ ਮੱਥੇ। ਇਹਜਾ ਕਰਨ ਆਲੀ ਨੂੰ ਕੁਛ ਤਾਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿਨੀਂ ਆਂ ਭੈਣੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੇਰੇ ਬਾਰਗੂ ਟੂਣਾ ਕੀਤੈ ਓਵੇਂ ਤੂੰ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ।" ਕਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਕਾਣੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਇਹ ਭਰਮ ਤਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਟੂਣਾ ਕਾਣੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।......ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਹੀ ਕਰਤੂਤ ਹੈ।

"ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ਭੈਣੇ...ਮੈਂ ਕਿੱਧਰ [illegible] ਜਾਵਾਂ...?

"ਤੂੰ ਆਏਂ ਕਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਅੱਗ ਲਿਆ ਕੇ [illegible] ਦੇ ਇਹਦੇ ਉਤੇ। ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜੂ।......ਪਿਛਲੇ ਵ[illegible] ਜਦੋਂ ਕਾਲੂ ਚਮਿਆਰ ਦੇ ਘਰ ਮੂਹਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਏਦਾਂ [illegible] ਟੂਣਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕੜ੍ਹੀ ਵਰਗੇ ਜੁਆਨ ਪੁੱਤ ਦ[illegible] ਲੱਤ ਮਾਰੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਸੇ ਹਾਸੇ 'ਚ ਕਿਤੇ ਵੈ ਜਾਣੇ [illegible] ਟੂਣੇ ਦੇ ਠੇਡਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ...ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ [illegible] ਉਦੋਂ ਇਹ ਟੂਣਾ ਇਕ ਸਾਧ ਨੇ ਅੱਗ ਪਾ ਕੇ ਫੂਕਿਆ ਸ[illegible] ਤੇ ਨਾਲੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਭਾਈ ਜੇ ਅਗੇ ਤੋ[illegible] ਕਿਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਤੇ ਅੱ[illegible] ਪਾ ਵੀ ਦਿਆ ਕਰੋ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਯਕੀਨ ਐ ਭੈਣੇ ਉਹਦੀਅ[illegible] ਗੱਲਾਂ ਉਤੇ।"

"ਅੱਗ...ਅੱਗ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਲਿਆਉਨੀ ਆਂ।" ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਾਣੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਸਹਿ[illegible] ਜਿਹੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣ[illegible] ਡਿੱਗਦੀ ਸਲਵਾਰ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਚੱਪਣ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਅੱ[illegible] ਲਿਆਂਦੀ। "ਲੈ ਕੁੜੇ...।" ਅੱਗ ਦਾ ਚੱਪਣ ਵਿਦਿਆ [illegible] ਕਾਣੀ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿਤਾ।

"ਨਾ ਨੀ ਭੈਣੇ। ਅੱਗ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇ ਉਤੇ ਤੂੰ ਹ[illegible] ਪਾ।...ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਪਾਵਾਂ? ਮੈਂ ਵਾਧੂ ਦਾ ਈ ਗ੍ਰਹਿ ਆਪਣ[illegible] ਉਤੇ ਲਿਆਵਾਂ। ਤੇਰੇ ਘਰ ਮੂਹਰੇ ਟੂਣੈ ਤੂੰ ਹੀ ਇਹਨੂੰ ਫੂਕ[illegible] ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਪਈਐ ਐਵੇਂ ਵਾਧੂ ਦੇ ਪੰਗਿਆ 'ਚ ਪੈ[illegible] ਦੀ......?"

"ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪ ਨੀ ਪਤਾ ਕਿਵੇਂ ਪਾਈ ਦੀ ਐ ਅੱ[illegible] ਜੇ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ?"

"ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਨੀ ਹੋਊਗਾ ਕੁਝ...ਏਂ ਕਾਣੀ ਬੋਲੀ।

"...ਨਾ ਨੀ ਭੈਣੇ, ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਦੀਪੋ ਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ [illegible]

ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਦੂੰ, ਆਪੇ ਪਾ ਦੂਗਾ ਉਹ।"

"ਨੀ ਬੇਬੇ...ਨੀ ਬੇਬੇ...ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ...?"

ਤੀਵੀਂਆਂ ਦੇ ਇੱਕਠ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦ[illegible] ਕੁੜੀ ਦੀਪੋ ਭੱਜੀ ਭੱਜੀ ਆਈ।

"ਆਹ ਕਿਸੇ ਨੇ ਟੂਣਾ ਕੀਤੈ ਧੀਏ ਆਪਣੇ ਬਾਰੂਗੇ [illegible] ਆਪਦੇ ਜਣਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਇਐ......।"

"ਇਹ ਟੂਣਾ ਨੀ ਬੇਬੇ......।"

"ਹੋਰ ਕੀ ਐ ਧੀਏ......?" ਵਿਦਿਆ ਨੇ ਕਾਹ[illegible] ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਇਹ ਤਾਂ ਨਾਂ ਬੇਬੇ ਕਰੂਏ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਕੁੱ[illegible] ਐ ਜਿਹੜਾ ਨਾਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਭਾਗਵੰਤੀ ਕੇ ਦੇ ਕੇ ਆਉ[illegible] ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਮੈਥੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਫੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ [illegible] ਮੈਂ ਨਾਂ ਡਰਦੀ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਈ ਨੀ......।"

ਤੁਹਾਡਾ ਪੰਨਾ

ਸਤਿਆਰਥੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੇਲੇ 'ਚ

ਮਈ ਦੇ ਅੰਕ ਦਾ ਨਿਖਾਰ ਦੇਖਕੇ ਯਕੀਨ-ਬੱਝਦਾ ਕਿ 'ਵਰਿਆਮ' ਪੰਜਾਬੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਕ ਨਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਜਲਦੀ ਬਣਾ ਲਵੇਗਾ।

"ਸਤਿਆਰਥੀ: ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੇਲੇ" ਵਿਚ ਜੇ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘਟਣਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਸੁਣਾਈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਪਣਾ ਲੇਖ ਭੇਜ ਚੁਕਾ ਸਾਂ।

......ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਤਿਧਰੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਪੁਛਿਆ - "ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ? ਕੋਈ ਲੋੜ ? .....ਸਭ ਤੁਹਾਡੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ।" ਸਤਿਆਰਥੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ।

ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਥੁੜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੇਠਾ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦੁਕਾਨ 'ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਐਂਡ ਸਨਜ਼" ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਅਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ 100 ਰੁਪਏ ਦਾ ਖਾਤਾ ਖੋਲ ਕਿ ਬੋਲੇ, "ਜਦੋਂ ਇਸ ਬਾਵਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਲੋੜ ਪਏ, ਇਸ ਖਾਤੇ ਵਿਚੋਂ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰਨਾ।"

ਹੈ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਗੱਲ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਦਰਦਾਨੀ ਤੇ ਗਰੀਬ ਨਵਾਜ਼ੀ ਦੇਖੋ।

ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ —ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ

—0—

ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਵੀਰ

ਕੁਝ ਲੋਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਘੋਲ ਵਿਚੋਂ ਫਰਾਰੀ ਤੇ ਫਾਡੀ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲ-ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸਹਿਤਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਹਿਕਦਿਆਂ ਰਖਣ ਲਈ, ਦੂਜਿਆਂ ਉਤੇ ਚਿੱਕੜ ਉਛਾਲੂ (ਪੈਰ ਧੋਊ) ਟਿਪਣੀਆਂ ਲਿਖਕੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਜਿੰਦ-ਹਉਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਛਪੇ ਮੇਰੇ ਲੇਖ ਵਿਚਲੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਇਕ ਸਜਣ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਆਧੁਨਿਕ' ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰੂਫ ਰੀਡਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਦੀ ਖੱਲ ਉਤਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋਖੀ ਭਾਵ ਦੀ ਬਾਹਰੋਂ ਭਰਤੀ ਕਰ ਕੇ ਅਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਦੱਬੀ ਸੜਿਹਾਂਦ ਨੂੰ ਉਛਾਲਿਆ ਹੈ। ਸੰਤੁਲਨ ਸਾਹਿਤਕ ਅਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਜ਼ਾਤੀ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆਂ ਹੁੰਦਾ—ਹਰ ਪੁਸਤਕ-ਫਰੋਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਤਾਂ ਯਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ (?) ਨੂੰ ਵੀ.......।

—ਹਮਦਰਦਵੀਰ ਨੌਸ਼ਹਿਰਵੀ, ਸਮਰਾਲਾ।

—0—

ਇਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਮਿਹਨਤ ਰੰਗ ਲਿਆਵੇਗੀ।

'ਸੁਰਜੀਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦੀ' ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਦਾਦ ਦੇਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਖੱਖਰ 'ਚ ਇੱਟ ਮਾਰਨਾ ਕਿਤੇ ਸੌਖੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਪ੍ਰੋ: ਹਮਦਰਦਵੀਰ ਦਾ ਇਹੀ ਲੇਖ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੋ ਰਸਾਲਿਆ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁਕਾ ਹੈ—ਪਰ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਨੋਟਿਸ ਲੈਣ ਦਾ 'ਹੀਆ' ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜ ਵੀ ਇਹ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਹੈ ? ਇਹ ਹੱਕ ! ਇਹ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਲੱਭਦੀਆਂ ਹਨ।

'ਸ਼ੈਲੋਖੋਵ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਧੀਮੀ ਚਾਲੇ ਚਲਦੀ ਚਲਦੀ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਫਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੀ ਹੈ।

ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ ਰਾਮਪੁਰ ਦੀ ਚੋਣ ਖਬਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਅਜਾਇਬ ਗਰੇਵਾਲ' ਗਲਤ ਛਪ ਗਿਆ।

ਰਾਮਪੁਰ —ਸੁਰਿੰਦਰ ਰਾਮਪੁਰੀ

—0—

ਵਰਿਆਮ ਦਾ ਹੁਜਮ, ਦਿਖ ਤੇ ਮੈਟਰ ਵੇਖ ਕੇ ਪੂਰੀ ਆਸ ਬਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਰਿਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਰ ਵਿਚ ਆ ਖਲੋਵੇਗਾ।

ਰਾਮਪੁਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਹਰਬੰਸ ਰਾਮਪੁਰੀ

— 0 —

'ਵਰਿਆਮ' ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਰੀਝ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹੋ। ਮੈਟਰ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਚੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਲਾ! ਦਿਨ ਦੂਣੀ ਰਾਤ ਚੌਗਣੀ ਤਰਕੀ ਕਰਦੇ ਜਾਓ।

ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ

— 0 —

ਮਈ 77 ਅੰਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਖਾਸਕਰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਫੀਚਰ ਵਧੀਆ ਲੱਗ ਹਨ।

ਸੁਰਜੀਤ ਰਾਮਪੁਰੀ

— 0 —

ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਥ ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜੀਬ ਮੈਗਜ਼ੀਨ "ਵਰਿਆਮ" ਲਗਾ। ਪੜ ਕੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਂਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਟਰ ਤਾਂ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦਲਾ ਹੈ।

—ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਬੇਦੀ"

— 0 —

ਵਰਿਆਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਦੇ ਮੈਟਰ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਮੈਟਰ ਬਾਕੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਛਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਤਕੀ ਭੋਗਲ, ਡਾ: ਨਰੇਸ਼ ਤੋਂ ਛੁਟ ਤੁਲੀ, ਕਵੀ, ਮਨਜੂਰ ਵੀ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਚੁਪ ਹੀ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ।

ਲੁਧਿਆਣਾ ਕੇ. ਮਨਜੀਤ ਲੁਧਿਆਣਵੀ'

— 0 —

ਗਲਤ ਹੈਡਿੰਗ

ਵਰਿਆਮ ਦਾ ਮਈ ਅੰਕ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਸਾਂ ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗਲਤ ਜੋੜ। ਹੈਡਿੰਗ ਸੀ 'ਚਿਰੀਂ ਮਿਲਨ ਤੇ' ਮਤਲਬ ਦੇਰ ਬਾਦ ਮਿਲਨ ਤੇ ਦੇਰ ਬਾਦ ਦੋ ਪਰੇਮੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਖ ਚੁਪ ਚੁਪ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿਕੇ ਦਿਲ-ਧੜਕਣ ਸੁਣਨ ਮਾਨਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਣ ਤੇ' ਯਾਨੀ ਖਤ ਮਿਲਨ ਤੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਏਸ ਹੈਡਿੰਗ ਥਲੇ ਤੇ ਕੋਈ ਗਲ ਬਣਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਤਰਲੋਕ ਮਨਸੂਰ
ਗੌੜ ਗੰਜ (ਨੈਨੀਤਾਲ)

— 0 —

ਮੈਂ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਆਪਦੇ ਮਾਸਿਕ ਪਤਰ 'ਵਰਿਆਮ' ਨੂੰ ਪੜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਬਸ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦਿਲ ਬਾਗ ਬਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਿਆਮ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਨਵਾਂ ਹੀ ਰੰਗ ਫੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੁਖਜਿੰਦਰ 'ਦੁਖੀਆ'

ਪਿੰਡ ਫਤਹਿਪੁਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ
ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਡਾਕ: ਸਨੌਰ

— 0 —

ਮਈ ਅੰਕ ਦਾ ਟਾਈਟਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੇਅਰ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਹੈ। ਨਵਤੇਜ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਸਹਿਰਾਈ ਤੇ ਸਤਿਆਰਥੀ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਰੌਚਿਕ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਵਾਦਲੀ ਲਿਖਤ ਲਈ ਵਧਾਈ ਦੇ ਹਕਦਾਰ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦੀ ਜੀ ਦਾ 'ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਵੀਰ ਜੀ' ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਸੰਗੀਤ ਸਮੇਲਨ ਦਿਲੀ ਪੜ ਕੇ ਆਨੰਦ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਿਆ ਕਰੋ।

ਡਾ: ਨਰੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੋਲੋਖੋਵ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਭਾਗ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਮੈਟਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਕੁਲਵੰਤ ਜਗਰਾਓਂ
ਲੁਧਿਆਣਾ।

— 0 —

Registered : P/JL—97 MONTHLY WARIAM June 1977
Registered with the registrar of News Papers for India No. 26453/75

ਐਡੀਟਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਮਾਲਕ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਦਫਤਰ ਵਰਿਆਮ ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਰੋਡ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ।ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮਿਤੀ 13-6-1977